

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal

www.aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

**VI RESPUBLİKA ELMİ QAYNAQLAR
KONFRANSININ**

MATERİALLARI
(4 fevral 2022)

MATERIALS

OF THE
VI REPUBLICAN CONFERENCE
OF SCIENTIFIC SOURCES
(4 February 2022)

ELMİ İŞ
beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktorlu
1.790

VI RESPUBLİKA ELMİ QAYNAQLAR KONFRANSININ
M A T E R İ A L L A R I
(4 fevral 2022)

DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/2022/03/06>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor
1.790

M A T E R I A L S
OF THE VI REPUBLICAN CONFERENCE
OF SCIENTIFIC SOURCES
(4 February 2022)

Bakı – Baku
2022

Jurnal Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə 25.04.2007-ci ildə
daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The journal is included in the
Register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration number: 2212

Redaksiyanın ünvanı:

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:

Az1073, Bakı,
Press Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publish House,
6-th floor

Tel.: (050) 209 59 68
(055) 209 59 68
(012) 510 63 99

e-mail:

aem.konfrans@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

SƏDR:

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti

SƏDR MÜAVİNLƏRİ:

Mübariz HÜSEYİNOV, beynəlxalq “Elmi iş” jurnalın baş redaktoru

Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti

MƏSUL KATİB:

Assoc. Prof. Dr. Dürdanə HÜMBƏTOVA

ÜZVLƏR:

Prof. Vəqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti

Prof. Dr. Şirindil ALİŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Rüşət RÜSTƏMOV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti

Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti

Prof. Dr. Mönsüm ALİŞOV, “İdrak” liseyi

Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Dr. Daşqın QƏNBƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti

Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti

Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu

Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti
Assoc. Prof. Dr. Sevdə TAHİRLİ, Bakı Dövlət Universiteti
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

CHAIRMAN:

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University

DEPUTY CHAIRMAN:

Mubariz HUSEINOV, editor -in -chief of the international scientific journal
"Scientific work"

Dr. Alamdər SHAHVERDIYEV, Baku State University

EXECUTIVE SECRETARY:

Assoc. Prof. Dr. Durdana HUMBATOVA

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS

Prof. Dr. İbrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University

Prof. Dr. İrada HUSEYNOVA, Baku State University

Prof. Dr. Rufat RUSTAMOV, Baku State University

Prof. Dr. İbadulla AGAYEV, Azerbaijan Medical University

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Fırzuza ABBASOVA, Baku State University

Prof. Dr. Elkhən NURIYEV, Baku State University

Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University

Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGLU, Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University

Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University

Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University

Prof. Dr. Monsum ALISHOV, "İdrak" Lyceum

Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Dr. Dashgin GANBAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Dr. Elcin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry

Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University

Assoc.Prof.Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan State University
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, Institute of Linguistics of ANAS
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University
Assoc. Prof. Dr. Sevda TAHIRLI, Baku State University
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Zoology Institute of ANAS / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

İradə Tofiq qızı Quliyeva

Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İrada.tofiq@gmail.com

TƏRCÜMƏ SƏRİŞTƏSİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Açar sözlər: *tərcümə, tərcüməçi səriştəsi, kommunikativ səriştə, konseptual komponent, texnoloji komponent, səriştə*

Key words: *translation, translator skills, communicative competence, conceptual component, technology component, competence*

Məqalə tərcümə səriştəsinin müəyyən edilməsi probleminə həsr edilmişdir.

XXI əsr bəşəriyyətin informasiya məkanında yeni çağırışlar edir, tərcümə əlaqələri insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etdiyinə görə tərcümənin rolu durmadan artır. Xüsusi xarakterli - iqtisadi, texniki, elmi, tibbi və s. tipli tərcümə mətnləri istər həcm, istərsə də həmin mətnin sosial əhəmiyyəti baxımından daha vacib yerləri tutur.

Peşəkar tərcümə səriştəsi adətən tərcüməçiyə öz peşə vəzifəsini uğurla həll etməyə yol göstərən bilik və bacarıqlar kimi başa düşülür.

Dilçi alim L.K.Latışev tərcüməçi səriştəsinin həmişə tərcümədə iştirak edən elementlərini, o cümlədən konseptual və texnoloji komponentləri özündə birləşdirir. L.K.Latışev, 2005; 320.

Konseptual komponent dedikdə tərcümənin mahiyyəti, onu digər dil növlərindən fərqləndirən xüsusiyyətləri, tərcümənin məqsəd və vəzifələri və s. haqqında biliklərinin məcmusunu nəzərdə tutulur.

Texnoloji komponentə isə tərcüməçiyə tərcümə prosesində rast gələn “texniki” çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə və həmin problemləri həll etməyə kömək edən tərcümə bacarıqları toplusu daxildir.

Tərcüməçi üçün səriştə bütün hallarda deyil, yalnız müəyyən mövzunu, müəyyən üslubi janrı və s. tərcümə edərkən zəruri olan bilik, bacarıq, o cümlədən konkret və xüsusi komponentlərin pragmatik komponentini təşkil edir. Xüsusi komponent tərcüməçi üçün zəruri olan mövzu və üslub janrıdır, o cümlədən tərcümənin müəyyən üsulları haqqında biliklər daxildir.

A.D.Schveitzer aşağıdakı komponentləri müəyyən edir: iki dildə xüsusi "tərcümə" bacarığı; mənbə mətninin təfsirini "tərcümə etmək" bacarığı; tərcümə texnologiyası üzrə biliklər; tərcümə strategiyasının seçimini müəyyən edən tərcümə normalarını bilmək; mətnin üslub və janr normalarını bilmək; tərcümədə yaradıcılıq bacarığı \A.D.Schveitzer: 1988, 215\.

Rocer Bell qeyd edir ki, tərcümə səriştəsi 4 növ bacarıqdan ibarətdir: qrammatik, sosiolinqvistik, diskursiv və strateji. Onun tərcüməçilərin tərcümə səriştəsinin çoxkomponentliliyi ilə bağlı mülahizələri həm komponentlərin sayının, həm də onların xüsusiyyətlərinin necə fərqli şəkildə təqdim olunduğunu görməyə imkan verir. Rocer Bell tərcümə səriştəsinə mürəkkəb kompleks kimi xarakterizə edərək, aşağıdakı komponentləri özündə birləşdirir: tərcümənin aparıldığı dil haqqında bilik; mətnin növü haqqında bilik; tərcümənin aparıldığı dili bilmək; tərcümənin mövzu sahəsini bilmək; ümumiyyətlə "kommunikativ səriştə" kimi xarakterizə olunur.

Dilçilik səriştəsi peşəkar yönümlü mətnlərin tərcüməsi zamanı ana dilində danışan üçün xarakterik olan dil biliyinin bütün aspektlərini əhatə edir, lakin əlavə olaraq bir sıra spesifik xüsusiyyətləri nəzərdə tutur. Bu xüsusiyyətlərə iki dildə - yerli və xarici, həm məhsuldar, həm də qəbuledici baxımdan xüsusi "tərcümə" bacarığı daxildir. Bu səriştə dil vahidləri haqqında biliklər məcmusu və onlardan başqa insanların fikirlərini başa düşmək və istehsal etmək üçün istifadə etmək bacarığı, həmçinin orijinalın və tərcümənin norma və qaydalarını bilmək deməkdir. Mətnin tipoloji səriştəsi tərcümə səriştəsinin mühüm tərkib hissəsidir və mətnləri tanımaq və yaratmaq qabiliyyətini əhatə edir. Tipoloji səriştə, ilk növbədə, müəyyən bir dil birliyində qəbul edilmiş qaydalara və stereotiplərə uyğun olaraq müxtəlif tipli mətnlər

yaratmaq bacarığıdır. Hazırda peşəkar yönümlü mətnlərin tərcüməçisinə yüksək tələblər qoyulur, peşəkar tərcümə səriştəsinin strukturunda təhsil və koqnitiv kompetensiya mühüm yer tutur.

Əməliyyat səriştəsi tərcümə texnologiyası haqqında bilikdir, eyni zamanda tərcümə transformasiyalarının mənimsənilməsini, orijinal və tərcümə edilmiş mətnlər arasında leksik, qrammatik və üslub uyğunsuzluğu ilə bağlı tərcümə çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün onları düzgün seçmək və istifadə etmək bacarığını; orijinal mətni təhlil etmək bacarığı; standart və qeyri-standard tərcümə problemlərini müəyyən etmək; onların həlli yollarını seçmək; seçilmiş strategiyaya uyğun olaraq köçürməni həyata keçirmək; özünün və başqalarının tərcümələrini redaktə etmək imkanını nəzərdə tutur. Tərcümə səriştəsinin formalaşması peşəkar tərcümə fəaliyyətinə qoyulan müasir tələblərə görə tərcümə qərarlarını əsaslandırmaq bacarıqları hazırda tərcüməçi üçün vacib məsələlərdəndir. Tərcüməşünaslığın çoxlu sayda əlaqəli fənlərin məlumatlarına əsaslanaraq biləcəyinə görə, fikrimizcə, tərcümə səriştəsi təlimin məqsəd və mərhələlərindən asılı olaraq qeyri-məhdud sayda səlahiyyətləri əhatə edə bilər. Tərcüməçinin peşəkar səriştəsində mühüm yeri onun kommunikativ səriştəsi tutur. İkidilli tərcüməçi iki dildə kommunikativ bacarıqlara malikdir, onsuz bu dilləri bilmək mümkün deyil.

Tərcüməçi çox müxtəlif mövzularla məşğul olmalı, müxtəlif bilik sahələrindən, xüsusi xarakter daşıyan mətnləri tərcümə etməlidir. Ondan geniş maraq dairəsi, yüksək erudisiya tələb olunur. O, böyük mədəniyyətə, ensiklopedik biliyə malik insan olmalıdır. Tərcüməçinin öz biliyini daim zənginləşdirməyi, yeni məlumatları tapıb dərk etməyi, müxtəlif istinad kitablarından və digər məlumat mənbələrindən səmərəli istifadə etməyi bacarması daha vacibdir. Tərcüməçilər ümumi təhsilin əsas rolunu yaxşı dərk edirlər, heç bir bilik onların peşəsində artıq ola bilməz.

Ədəbiyyat

1. Azerbaijani translation encyclopedia. 2018. 580 p.
2. Bell R.T. Translation and Translation. L.: Longman, 1991. 298 p.
1. 3.Latishev L.K. Translation technology: Textbook.M. "Academy" Publishing Center, 2005. - 320 p.
3. Schweitzer A.D. Translation theory: Situation, problems, aspects. M.: Nauka, 1988. - 215 p.

Natəvan Qədim qızı Məmmədova

Gəncə Dövlət Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
natavanbayramova2@gmail.com

DAVAMLİ TƏHSİL PROSESİNDƏ PERSONAL İNFÖRMASİYA RESURSLARININ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *İT (İnförmasiya Texnologiyası), interaktiv införmasiya resursları, införmasiya savadlılığı, İKT-Savadlılığı, İKT-Kompetentliyi, bloq, fərdi införmasiya resurslarının tədris və təlim prosesində tətbiqi*

Key words: *IT (Information and Technology), interactive information resources, information literacy, ICT Literacy, ICT Competency, blog, application of personal information resources in teaching and learning process.*

Ölkənin davamlı, hərtərəfli inkişafını təmin edən, xarici təsirlərə, müdaxilələrə adekvat cavab verən, vətənpərvər gənc nəsil yetişdirmək biz təhsil işçilərinin müqəddəs vəzifəsidir. Yüksək akademik biliklərə malik vətəndaş yetişdirmək üçün öz sahəmiz üzrə, zamanla uzlaşan yüksək bilik səviyyəli, innovativ yanaşmağı bacaran, införmasiya texnologiyalarına malik olan peşəkər müəllim, pedaqoq olmalıyıq.

Müasir dövrün əsas tendensiyalarından biri införmasiya texnologiyalarının inkişafı və cəmiyyətin införmasiyalaşdırılması prosesidir. Cəmiyyətin införmasiyalaşdırılması prosesinin əsas obyektləri elm, təhsil və müasir aktual olan biliklər toplusudur. İKT-dən istifadə edərək bilik və införmasiyanın ötürülməsi, qlobal səviyyədə inkişafın əsas şərtlərindən hesab olunur. Bu gün ən müasir İT-nı internet, e-poçt, qlobal rabitə imkanları olmadan təsəvvür etmək olduqca çətindir.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələr İKT-nin təhsilə tətbiqi nəticəsində böyük nəəliyyətlərə imza atmışdılar. Bu səbəbdən bu ölkələrdə insan fəəliyyətinin bütün sahələri (dövlət strukturları və vətəndaş cəmiyyəti

institutları, elm və təhsil, mədəniyyət, sosial-iqtisadi sahələr və s.) informasiya infrastrukturunu ilə əhatə olunub və bütövlükdə insanların həyat tərzinə çevrilmişdir.

Dünya təcrübəsi onu göstərir ki, İT-dan istifadə olunması ölkənin nəzarətli və hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Bu səbəbdən də hər ölkənin öz milli İKT strategiyası işlənib hazırlanmışdır.

Bizim ölkəmizdə də, son 20 ildə bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün ardıcıl addımlar atılmış, bu istiqamət dövlət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013 il 24 oktyabr tarixli “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında sərəncam imzalanıb.

İnformasiya savadlılığı davamlı təhsil prosesində öyrənmənin əsasını təşkil edir. Təhsil prosesində interaktiv informasiya resurslarından istifadə edən müasir pedaqoq bu texnologiyaların köməyi ilə öz tədris prosesini və yaradıcılıq fəaliyyətini individuallaşdırmaqla bilər. Müəllim standart dərslərdə olmayan, özü tərəfindən düşünülmüş maraqlı məsələ və tapşırıqları kompüterdə elektron təqdimat, öyrədici video/anime, infoqrafika, cədvəl, elektron layihə, dərslər, internet resursu və s. şəklində hazırlaya bilər, tələbələrə qısa bir zaman içərisində daha çox bilik və informasiya ötürə bilər. Bir dərslər üçün hazırlanmış hər hansı interaktiv resurs, gələcəkdə üzərində cüzi dəyişikliklər edərək təkrar-təkrar dərslərdə istifadə etmək olar. Bununlada dərslər daha cəlb edici, maraqlı, yadda qalan edərək, tələbələrdə idraki fəallığı, tədqiqat aparma proseslərini sürətləndirə bilər. Müasir dövrdə bunun üçün müəllimdən ilk növbədə *İKT savadlılığı, İKT kompetentliyi* tələb olunur.

İKT savadlılığı-fərdi kompüterin əsas və əlavə qurğuları, proqram məhsulları, onların funksiyaları və imkanları, kompüter şəbəkələrinin (İnternetdə daxil olmaqla) mövcudluğu haqqda olan biliklər toplusudur.

İKT savadlılığı heçdə həmişə İKT kompetentliyi demək deyildir.

İKT kompetenliyi-kompleks anlayışdır: özündə metodoloji (pedaqoji-psixoloji), fənn yönümlü bacarıqları(peşəkarlıq) və bu bacarıqların İT-rı vasitəsi ilə pedaqoji fəaliyyətdə səmərəli tətbiq olunmasıdır.

Müasir pedaqoq İT sahəsində aşağıdakıları bilməlidir:

- 1.Fərdi kompüterin əsas və əlavə qurğuları ilə işləməyi (e-lövə, proektor, printer və s.);
- 2.Tətbiqi proqram paketləri ilə işləmə bacarığı (MS Office, Mimio, ActivInspire və s.);
- 3.Təlim məqsədli bloqu yaratmağı (Blogger, WordPress, LiveJournal, Tumblr, Joomla və s.);
- 4.İnternet vasitəsi ilə ünsiyyətin (əlaqənin) təşkili yollarını (e-poçt, facebook, Linkedin və s.);
- 5.Onlayn dərslər keçirtmək üçün proqram mühitlərini (MS Teams, Zoom, Skype, Loom və s.);
- 6.Biliklərin qiymətləndirməsi üçün test proqramlarını (Learningapps.org, Socrative, Quizizz, Online Test Pad və s.);
- 7.Tədris etdiyi fənlərə dair faydalı saytları;
- 8.Elektron resurs yaratmaq üçün proqram vasitələri (animaker.com, moovly.com, crello.com, prezio.com, canva. com və s.);
- 9.Tələbələrə birlikdə qoşulmaq üçün, online platformalarını (Coursera, Udemy,Tutorroom, Khan Academy, Stanford və s.);
10. Yerli və beynəlxalq müsabiqələr haqda məlumatları (<https://musabiqe.edu.az/>,<https://www.goipeace.or.jp/en/> və s.);

İnternetdə ödənişsiz təlim məqsədli bloqların yaradılması üçün müxtəlif platformalar mövcuddur. Aşağıda verilmiş siyahıda ən populyar 14 ödənişsiz blog yaratma platformaları qeyd olunmuşdur. Siz tədris fəaliyyətinizdə bu platformalardan istifadə edərək öz şəxsi bloqunuzu yarada bilərsiniz.

Blogger, WordPress, LiveJournal, Tumblr, Medium, SquareSpace, Windows Live Spaces, Joomla, Thoughts, TypePad, Weebly, Ghost, Xanga, Jekyllrb.

Ödənişsiz platformalar içində Google şirkətinin xidməti olan Blogger ən populyar platformalardan biri hesab olunur, ilk olaraq buna səbəb istifadəçiyə ödənişsiz olaraq **www." blogunuzun adı".blogspot.com** sahə adınızı təqdim edir və bu sahə adını daha sonra cüzi pul qarşılığında satın alaraq **www." blogunuzun adı".com, "net"** və ya **"org"** olaraq da dəyişdirə bilərsiniz. Qeyd etməliyəm ki, bütün gəlirini reklam xidmətlərindən əldə edən Google-un, siz istəmədiyiniz müddətcə blogunuza reklam yerləşdirməməsi də böyük üstünlükdür.

Təbii ki, bu sizin blogunuz da reklam nümayiş edərək gəlir əldə edə bilməyəcəyiniz mənasına da gəlmir. Fərqli bir dizayn və 10\$ qarşılığında alacağınız öz sahə adınızla, Blogger-i yalnız bir hosting firması kimi istifadə etməyiniz mümkündür.

Blogun üzərində bəzi dəyişikliklər edərək, tam bir peşəkər sayt görünüşü yaratmaq olar.

"HTML" dili haqda məlumatınız varsa blogunuzun dizaynını fərdiləşdirə bilərsiniz. Həmçinin internetdə olan ödənişsiz şablonlardan istifadə edərək blogunuzu bənzərsiz bir hala gətirə bilərsiniz. Bunlara müsbət olaraq da müxtəlif Google tətbiqlərinin yanında inkişaf etdiricilərin Blogger üçün meydana gətirdiyi "gadget"-lərdən istədiyinizi blogunuzda istifadə edərək blogunuzun sırayılıkdən qurtara bilər, ziyarətçilərinizin daha yaxşı vaxt keçirmələrini təmin edə bilərsiniz.

Xüsusi vurğulamaq istərdim ki, təlim məqsədli yaradılmış fərdi bloq ilk növbədə pedaqoqun statusunu bildirir və müəllimin vizit kartı hesab olunur. Bu səbəbdən onun strukturuna, xarici görünüşünə diqqət etmək, ümumiyyətlə bloqun yaradılması prosesinə sistemli yanaşmaq vacib amillərdən biridir. İlk olaraq müxtəlif platformalarda yaradılmış bloqların üstünlüklərini qeyd edək.

✚ Bir çox bloq platformaları pulsuz sayt (domen almadan) yaratmaq imkanı yaradır;

✚ Burada ən son yerləşdirilən məlumatlar ən üstə görsədilir;

✚ Yerləşdirilən informasiyaların tarixi yazılır, yəni hər bir məlumatın bloqda nəşr olunma tarixi dəqiqliklə qeyd olunur;

✚ Bloqda istənilən növ informasiyanı yerləşdirmək olar (mətn, audio/video,prezentasiya, qrafik, şəkil, cədvəl və s.);

✚ Bloqu işə salmaq üçün minimum texnoloji biliklərə ehtiyac vardı. Sistem özü təklif etdiyi şablonlardan istifadə edərək, fərqli dizaynda cəlb edici bloq hazırlamaq olar.

Bloqun Yaradılma Konsepsiyasını qeyd etmək.

- Bloqun adının müəyyən olunması.
- Əsas məqsəd və funksiyalarının təyin olunması.
- İstifadəçiyə uyğun olan platformanın seçilməsi.
- Bloqu ziyarət edən auditoriyanın müəyyən olunması.
- Hədəf kontentin genişləndirmək üçün informasiyanın seçilməsi.
- Potensial auditoriyanın bloqu ziyarət etməsi üçün, tanıtılması yolları.

• Saytda yerləşdirilən məlumatların aktuallığını qorumaq üçün, vaxt aşırı məzmunun yenilənməsi.

Təlim məqsədli yaradılmış pedaqoq bloqu aşağıda qeyd olunmuş kriteriyalara cavab verməlidir:

- 1.Saytın məzmunu keyfiyyətli informasiya ilə doldurulması;
- 2.İstifadəçi üçün interfeys rahatlığı;
- 3.Bloqun dizaynı, bədii üslubu;
4. Bloqun interaktivliyi.

Ədəbiyyat

1. Cheryl Lowry. Choosing & Using Sources: A Guide to Academic Research, 2016. Ohio State University Libraries.
2. Richard Fox. Information Technology: An Introduction for Today's Digital World, 2013.
3. Информатика и информационные технологии: пособие / В.А.Шаршунов, Д.В.Шаршунов, В.Л.Титов. -Минск: Мисанта, 2016. 928 с.
4. Mike Caulfield. Web Literacy for Student Fact-Checkers, 2017. Washington State University Vancouver.

5. Təlim prosesində yeni texnologiyalar. (prof. Y.S.Kərimovun ümumi redaktəsi ilə) – Bakı: Mütərcim, 2011.-368 s.
6. Mərdanov M. Ümumi təhsil sistemində əsas hədəflər və vəzifələr. Bakı, Kurikulum, 2012, №2, s. 5.
7. Useful websites: <https://www.freetech4teachers.com/> Free Technology for Teachers is a blog written by Richard Byrne that includes various free resources and lesson plans for teaching with technology.
8. <https://www.edutopia.org/article/new-teachers-technology-integration-resources> This Edutopic article lists tips, standards, strategies, tools, and other resources to help new teachers.
9. <https://www.ed.gov/oii-news/use-technology-teaching-and-learning>. Use of Technology in Teaching and Learning.
10. <https://libguides.gsw.edu/c.php?g=354801&p=2393290> Foundations of Information Literacy. Ru Story Huffman, Gavin Bernstein.

Xumar Tofiq qızı Novruzova

Bakı Slavyan Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
novruzovaxumar@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ HƏNDƏSİ FİQURLARIN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Açar sözlər: riyaziyyat, həndəsə, ibtidai sinif, məzmun xətti, fiqur

Key words: mathematics, geometry, primary school, content line, figure

İbtidai təhsil səviyyəsində dərsliklər tərtib edilərkən riyaziyyat fənn kurikulumunda nəzərdə tutulmuş bu məzmun xətləri əsas götürülür: ədədlər və əməllər, cəbr və funksiyalar, həndəsə, ölçmə, statistika və ehtimal. Məzmun xətləri üzrə təlimin təşkili zamanı mənimsədilən bilik və bacarıqların sadəcədən müəkkəbə doğru olmaqla dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Həndəsi fiqurlar bölməsi üç əsas ideyaya: 1) iki və üç ölçülü fiqurlar, 2) onların sadə xassələri, 3) tam-yarı anlayışı və ədəd üçlüyü anlayışının əlaqəsinə əsasən öyrədilir. /Qəhrəmanova N. 2018: 123/

“Yarı” anlayışını verməklə həndəsi fiqurların tam-yarı nümunəsi qurulur. Tam-yarı və tam-hissə modelləri əlaqələndirilir.

Tədqiqatçılara görə uşaqlar qavrayış prosesində cisimləri təhlil etmərlər, cisimlərlə qarşılaşdıqda sadəcə olaraq öz təəssüratlarını əks etdirirlər. N.Y.Vilenkin və onun tələbələri tərəfindən tərtib edilən riyaziyyatın ilkin anlayışlar sistemi riyaziyyatın məktəb kursunda əsas anlayışların, həmçinin bütün riyaziyyat kursunun eyni bir xətt üzrə öyrənilməsi ideyasını irəli sürür.

Belə ki, 6-7 yaşlı uşaqlar eyni bir çoxluqdan olan həndəsi fiqurları ona yaxın cisimlərə oxşadırlar. Məsələn, silindri - vedrəyə, stəkana, çəlləyə, dairəni – təkərə, topa və s. bənzədirlər. 6-7 yaşlı uşaqlar həndəsi fiqurların adlarını öyrəndikdən sonra, onları başqalarından

seçməyi bacarırlar. Beləliklə, çoxluq anlayışı vasitəsi ilə uşaqların qavrayışını inkişaf etdirmək olar.

Fəza təsəvvürünü inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı məsələni təklif etmək olar:

Ana üzərində kremdən gülləri olan tortu e^lə bərabər hissələrə böldü ki, hər uşağa bir gül düşsün. O, cəmi üç kəsik etdi. Tortun üzərində neçə gül var idi? (cavab 6). Məsələni əyani olaraq uşaqlara göstərmək üçün dairə cəkilər onu üç xətlə altı hissəyə bölmək və hər hissədə bir gül çəkmək olar.

Ölçmə bölməsində müxtəlif oyunlar təqdim olunur. Məsələn, müəllim bir əşyanın adını deyir, uşaqlar bir-bir qalxıb ondan daha ağır əşyanın adını deyirlər. Məsələn, qələm, kitab, çanta, parta, şka, maşın və s. Bunu həndəsi fiqurları tanımaq üçün tətbiq etmək olar. Belə ki, məsələn, əvvəlcə üçbucaq, sonra kvadrat və ya düzbucaqlı, sonra beşbucaqlı və sairə fiqurları sadalamaqla, şagirdlər fiqurların bucaqlarına görə neçə təsnif edildiyini anlaşırlar.

Klaster üsulunun məqsədi şagirdləri sərbəst və açıq düşünməyə yönəltmək, onlarda yeni assosiasiyalar yaratmaq, onların lüğət dilini zənginləşdirmək və s.-dir. Məsələn, üçbucaq sözünü yazaraq, onunla əlaqəli üç tərəfi var, üç bucağı var, düz bucaqlı ola bilər, kor bucaqlı ola bilər, iti bucaqlı ola bilər, həndəsi fiqurdur, coxbucaqlıdır, fırlanmasından konus alınır kimi fikirlər deyilir. Beləliklə, klaster bir mövzu ilə bağlı olan axtarışın altçıxluqları nəticələri kimidir.

Ədəbiyyat

1. Qəhrəmanova N., Əsgərova C., Qurbanova L., Həsənova N. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün “Riyaziyyat” fənni üzrə müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Radius, 2018, 152 səh.

Günay İsfəndiyar qızı Sadıqova

Gəncə Dövlət Universiteti
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Firuzə Namiq qızı Rüstənzadə

Tərtər şəhəri 2 Nəli İsmayıl Məmmədov adına məktəb-lissey
müəllim

BIOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ PRAKTİK METODLAR

***Açar sözlər:** praktik metodlar biologiya tədrisində, təfəkkür, diqqətlilik, peşə mədəniyyəti, uşaqlar, peşə, psixoloji-pedaqoji keyfiyyətlər müəllimlik peşəsi*

***Key words:** practical methods in teaching biology, thinking, attention, memory, professional culture, children, profession, psychological and pedagogical qualities of the teaching profession*

Praktik metodlar biologiya tədrisində ən mürəkkəb metod olub, mühüm şərti əyanilik praktik işlərin təşkili və onların qarşılıqlı təsirindən ibarətdir. Bu metod şagirdlərin fiziki əqli fəaliyyəti təlim tərbiyə cəhətdəndə əhmiyyətlidir. Hər bir müəllim qabaqcadan metodun təşkili və keçirilməsini ciddi düşünməlidir.

Müəllimlərin qarşısına qoyulan tələbləri pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyini təmin edən peşə keyfiyyətlərinin imperativ (qeyri-şərtsiz) sistemi kimi şərh edirlər. Müəllimin şəxsi keyfiyyətləri hesab olunan pedaqoji kompetensiyaların uşaqlara məhəbbətində, onlarla işləməkdən və ünsiyyətdə olmaqdan həzz almaqda özünü göstərir. Müəllimin praktik fəaliyyəti üçün zəruri olan təşkilatçılıq, tədqiqatçılıq, təlim (öyrətmə), perseptiv, kommunikativ, suqgestiv, elmi-idraki qabiliyyətləri pedaqoji peşəyə maraq və meyləli olmayan, təsadüf nəticəsində bu ixtisasa düşən abituriyentlərdə yaratmaq olduqca çətindir.

Müəyyən edilmişdir ki, Pedaqoji prosesə səriştəli yanaşma müəllimdən dərin bilik və bacarıq tələb edir. Buna görə də peşəkarlıqla

səriştəlilik bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Müəllimin pedaqoji dəyərlərə yiyələnməsi, bu dəyərləri qoruması, pedaqoji prosesdə novator pedaqoq kimi fəaliyyət göstərməsi peşəkarlıqla səriştəliliyin əlaqəsi və pedaqoji ustalığın meyarları kimi özünü göstərir. Lakin müəllimin peşəkar fəaliyyətinin səmərəliliyi təkcə bilik və bacarıqların çoxluğundan asılı deyildir. Əsas məsələ əldə olunmuş bacarıqlardan müəyyən pedaqoji situasiyalarda düzgün və səmərəli istifadə etmək, məlumat və bilikləri müxtəlif və optimal üsullarla, çevik şəkildə şagirdlərə çatdırmaqdan ibarətdir. Bunlarla yanaşı, peşəkar fəaliyyət üçün zəruri olan yüksək həssaslıq, humanizm, peşə mədəniyyəti, pedaqoji fəaliyyətin inkişafının düzgün istiqamətləndirilməsi və s. kimi xüsusiyyətlər də müəllim peşəkarlığını xarakterizə edən cəhətlərinəndir.

Daim yeniliklər axtarışında olmaq, standart hallarda müəyyən yeniliklər etməyi bacarmaq müəllim peşəkarlığında mühüm yer tutur. Təcrübə göstərir ki, müəllim peşəkarlığı yüksək olduqda o, bu peşəkarlığı daha dərinləşdirməyə, yeniləşdirməyə və daim axtarışda olmağa meyilli olur.

Pedaqoji bilik və bacarıqlara malik olmaq müəllimin pedaqoji ustalığında əsas amil olduğu halda, müxtəlif pedaqoji situasiyalarda onlardan vaxtında, yerində və yaradıcı şəkildə istifadə edə bilmək pedaqoji peşəkarlığın əlaməti kimi özünü göstərir. Pedaqoji fəaliyyətə hazırlıq (ixtisas təhsili zamanı) və pedaqoji fəaliyyət dövründə mənimsənilmiş bacarıqlardan istifadə edə bilmək bu baxımdan olduqca vacib məsələlərdəndir. Bunlar müəllimdən təşəbbüskarlıq, müstəqillik, yaradıcılıq, məsuliyyət, özünüfəallaşdırma, özünütəkmilləşdirmə kimi peşəkar keyfiyyətlərin yaranması ilə müşayiət olunur. Bunlar isə müəllimin peşəkar pedaqoji mədəniyyətinin əsas komponentləri kimi müəllim yaradıcılığında əsas yer tutur.

Səriştəlilik pedaqoji prosesin yüksək səviyyədə təşkili və aparılması, keyfiyyətinəticələr əldə edilməsi üçün əsasdır. Müəllimin pedaqoji ustalığı önəmlidir çünki, bu hal müəllimi dərs zamanı qarşıya çıxan hər hansı bir anlaşılmaz vəziyyətdən çıxmasına köməklik

göstərir. Müəllim elə bir situasiya, təhsilə şəraiti, öyrənmə mühiti yaradır ki, burada öyrənilən bilik, mənimsənilən bacarıq və yiyələnən vərdislər onun transformasiyası ilə deyil, bilavasitə bələdçiliyi, oriyentasiyası ilə əldə edilir.

Müəllim tələbə münasibətində önəmli rol müəllimin üzərinə düşməsinə sübut etmək üçün Tərtər şəhəri 2 Nöli İsmayıl Məmmədov adına məktəbdə müşahidə apardığı Firuzə xanımın dərslərinin təşkili zamanı şagirdlərlə qurduğu münasibət dərslərin keyfiyyətinin necə gözəl olmasına sübut idi. Buradanda bilinir ki, hər bir müəllim istərsə dərsləri maraqlı təşkil edə bilər.

Şagirdlər elə bir fəal fəaliyyətə cəlb edirlər ki, onlar biliyə daha çox müstəqil çalışmaq və yiyələnirlər. Dərs zamanı səriştəlilik müəllimin pedaqoji hadisə və proseslərə ustalıqla, peşəkarlıqla yanaşmasıdır. Təhsilverənlərin öyrətməyin və öyrənməyin çoxlu metodları, yolları içərisindən ən optimalını, ən asanını, ən qısa yolla və zamanla həll edilə bilənini seçib tətbiq edə bilməsidir. Müəllim səriştəliliyinin müxtəlif parametrləri, göstəriciləri olduğu kimi, müasir dövrdə onun strukturunda da müxtəliflik özünü göstərir.

Pedagoji ədəbiyyatlarda məktəb müəlliminin səriştəlilik modelinin strukturunun - yeni səriştəliliyin və bu çərçivədə fəaliyyət növlərinə aşağıdakılardan ibarət olduğu göstərilir.

Müəllimin səriştəliyi qısa pedaqoji ustalıqdır. Hal hazırda əsas problemlərdən biri hamının müzakirə etdiyi məsələlərdən biri müəllim tələbə münasibətinin düzgün qurulmasıdır. Düzdür uşağın ailəsi bir uşağın tərbiyyəsində danılmaz önəmli bir yer tutur. Amma onu da unutmamaq olmur ki, əgər müəllim maraqlı dərs təşkil etsə ən “pis” deyilən uşaq belə dərsə maraqla yanaşar.

Müəllim tələbələrə öz üzərlərində işləmələri, bilik və bacarıqlarını artırmaq üçün çalışmaları təcrübə müddətində onların təkcə biliklərini sınaqdan keçirməyə deyil, həmçinin bəzi peşəkarlıq və səriştəlilik bacarıqlarının da qazanılmasına səbəb olur. Onların məktəbdə qabaqcıl müəllimlərin dərslərində iştirak etmələri, onların fəaliyyətini müşahidə etmələri, həmçinin, metodistlərin, pedaqog və

psixoloqların verdikləri məsləhətlər onların müəllim üçün zəruri peşə keyfiyyətləri, peşəkarlıq və səriştəlilik haqqında təsəvvürlərini genişləndirir, dərinləşdirir və təkmilləşdirir. Məktəbdə yiyələndikləri əlavə biliklər onların dünyagörüşünü, gələcək müəllim kimi ümumi səviyyələrini artırmaqla onların bir şəxsiyyət kimi də inkişaflarına səbəb olur. Məlum olduğu kimi, inkişaf o zaman mümkündür ki, qarşıda duran və həlli vacib olan problemlə onu həll etmək üçün zəruri olan imkanlar arasındakı ziddiyyət aradan qaldırılmış olsun. Yəni, potensial imkanlar artırılaraq həmin problemi həll edə biləcək səviyyəyə çatdırılsın. Tələbələr təcrübə zamanı təlim prosesində və dərsləndikənər tədbirlərdə demək olar ki, hər vaxt belə problemlərlə qarşılaşırlar.

Ədəbiyyat

1. Z.V.Muradova, H.M.Hacıyeva. Kimya və biologiyanın əlaqəli tədrisi imkanları (metodik vəsait). Bakı – 2004
2. M.Ş.Babayev, Ə.Hüseynov, Q.Mustafayev və b. “Ümumi biologiya”, “Əlfərül” nəşriyyatı (3-cü nəşr), Bakı – 2004
3. M.Ş.Bababayev. “Genetikadan məsələlər (izahlı həlli)”, “Nurlan” Bakı – 2004
4. M.Paşayeva. Biologiyanın tədrisində interaktiv təlim üsullarından istifadə metodikası (metodik tövsiyə). Bakı – 2003
5. Ə.M.Hüseynov, M.Ş.Babayev. Məşhur biologiyaya alimləri. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı – 2002

Qətibə Çingiz qızı Mahmudova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
dr.gatibe@gmail.com

MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADICILIĞININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *düzəltmə, morfoloji, nəzəriyyə, şəkilçi, işarə*
Key words: *derivatives, morphology, theory, suffix, sign*

Elmi mənbələrdə düzəltmə söz kompleks işarə də adlanır. Morfoloji yolla söz yaradıcılığının öyrənilməsi düzəltmə leksik vahidin və ya kompleks işarənin sözdüzəltmə və semantik strukturlarının semantik işlənmə üsulu ilə qarşılıqlı əlaqələrini müəyyənləşdirən səbəblərin təhlili ilə bağlıdır. Başqa sözlə, dil işarəsi təhlilinin dinamik aspektlə, statik aspektinin təhlili metodlarının uzlaşmasına həmişə ehtiyac olur. Düzəltmə leksik vahidə belə nöqteyi-nəzərdən yanaşma kompleks işarənin müxtəlif sözdüzəltmə və semantik xüsusiyyətlərinin inkişafı prosesində necə dəyişikliklərə məruz qaldığını təhlil etdikdə daha aydın görünür.

Bu araşdırmada düzəltmə sözün kompleks işarə kimi anlaşılması aşağıda göstərilənlərlə əlaqələndirilir:

a) semantika hissələri ayrı-ayrılıqda yaxşı tanınmır; elementlər müəyyən qaydalara uyğun bir vahid anlama birləşir;

b) kompleks işarə əsasında semantik derivasiya prosesi, derivatın koqnitiv mahiyyətinə uyğun sözdüzəltmə strukturunun müəyyən komponentinə söz özünü reallaşdırma sxeminə (yəni, sememin yenidən qurulma modeli) əsaslanır ki, bu da kompleks işarədən törəmə mənalarlarının inteqrasiyasını müəyyən edir. Başqa sözlə konseptual derivasiya ilə semantik derivasiya modellərinin qarşılıqlı əlaqələrinin qanunauyğunluğu mövcuddur.;

c) düzəltmə sözlər, yalnız ilkin işarənin semantik və sözdüzəltmə strukturu ilə deyil, həm də konseptual quruluşu ilə müəyyən edilir;

ç) düzəltmə sözün kompleksliyi həm də lingvistik məna növlərinin müxtəlif qarşılıqlı əlaqələrinin işarədə mövcudluğu kimi qəbul edilir. Bu mənada, əlaqə növlərinin müəyyənləşdirilməsi daxilindəki tarazlığın müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən koqnitiv səciyyə səbəbindən tədricən dəyişə bilən və dəyişməli olan düzəltmə söz kompleks işarə təsəvvürü yaradır.

Düzəltmə sözlərin öyrənilməsində struktur və ənənəvi dilçilik kompleks rol oynayır: a) düzəltmə sözün ənənəvi tədqiqat metodları koqnitiv yanaşma ilə uzlaşır. Məsələn, ənənəvi struktur təhlili olmadan affiksin və ya düzəltmə sözün semantikasının sapma dərəcəsini (yəni idiomatiklik dərəcəsini) müəyyən etmək üçün bir növ “etalon” sayılan affikslərin sözdüzəltmə modellərini və müntəzəm mənalarını müəyyən etmək qeyri-mümkündür; b) derivasiya üzlaşması vasitəsi ilə əsaslandırılan sözün əsaslandırılan fikirdə yerini müəyyən etməyə imkan verən onomasioloji yanaşma olmadan, törəmənin idiomatiklik dərəcəsini dəqiqliklə bilmək mümkün deyil. Düzəltmə sözün semantikasını cümlədə “açmaq” üsulu ilə işarələrin semantik kompozisiya qaydalarını aydınlaşdırmağa imkan verən koqnitiv yanaşmanı uzlaşdırısaq təbii ki, dəqiqlik dərəcəsi daha da artar. Bu, xüsusilə kompleks işarələrin törəmə mənaları ilə işləyərkən daha aktualdır, çünki onların oxunması biliyin daha mürəkkəb və müfəssəl strukturlarının cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, hesab edirik ki, polisemiyanı inkişaf etdirən törəmələrin semantik və sözdüzəltmə parametrlərinin öyrənilməsində ən yaxşı nəticə tədqiqatın hər bir konkret qlobal və ya aralıq mərhələsinə uyğun təhlilin kompleks metodikasından istifadə etməklə əldə edilə bilər.

Həmçinin düzəltmə sözün təhlilində optimal nəticəyə gəlmək üçün yalnız son bir neçə onillikdə sözdüzəltmə təhlili ilə bağlı əldə olunan bütün nailiyyətlərin və koqnitiv dilçiliyin nailiyyətlərinin birləşməsini nəzərdə tutan müddəalar üzərində də dayanmaq lazımdır.

Xüsusilə, ən yaxşı nəticələr, fikrimizcə, linqvistik və konseptual səviyyələrin fərqləndirildiyi və eyni zamanda bir-birinə arxalandığı struktur, onomasioloji və koqnitiv yanaşmaların birləşməsi ilə əldə edilə bilər. Bu ideya iki mərhələli məna nəzəriyyəsində təcəssüm tapmışdır. Beləliklə, sözün mənasını anlamaq üçün leksik mənanın birləşdirilmiş quruluşuna uyğun onomasioloji və struktur-prototip yanaşmalardan istifadə etmək zəruridir. Bununla belə, yadda saxlamaq lazımdır ki, koqnitiv və semantik təhlillər müxtəlif səviyyələrdə abstraksiya tələb edir.

Struktur və koqnitiv yanaşmalar arasındakı əlaqəyə həmçinin ona görə diqqət göstərilir ki, sememlərin təhlili vasitəsilə biz konseptləri müəyyən edir və obyektivləşdiririk. Konseptual və linqvistik strukturların paralelliyini nəzərə alsaq və belə bir struktur metodunun koqnitiv təhlillə birlikdə komponent təhlili kimi effektivliyini qəbul etsək, struktur və koqnitiv təhlil arasındakı əlaqə də aydın görünür.

Lakin bu, heç bir halda ensiklopedik biliklərlə dünya haqqında linqvistik biliklər arasında qəti sərhəd çəkməyə əsas vermir, yəni sözün mənasını səciyyələndirmək üçün fon məlumat zəruridir. Odur ki, biz bu tədqiqatda leksik məna və sözdüzəltmə məna mənalарının təhlilində konseptual təhlil ilə üzlaşdıraraq struktur təhlil üsullarından istifadə edirik. Beləliklə, biz semantik derivasiya prosesinin konkret struktur sxeminin seçimini implikasiya məzmununun həmin strukturun məzmununu əks etdirən konseptin “davranışı” nöqtəyi-nəzərindən müəyyən edən nədir sualına cavab veririk. Məsələn, sözdüzəltmə məna kompozisiya anlayışı olmadan dəqiq təsvir etmək mümkün olmadığı halda, kompozisiya öz növbəsində törəmənin koqnitiv xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir; və ya məsələn, konseptual təhlil məlumatlarının iştirakı olmadan törəmənin istiqaməti məsələsi həll edilə bilməz.

Fikrimizcə, belə uzlaşma fəlsəfədə və psixolinqvistikada tanınmış “proses-struktur” əlaqəsi ilə əsaslandırılır: Kompleks işarənin yaranması və sonrakı inkişafının əsasını təşkil edən koqnitiv modellərinin tədqiqi “proseslərin” tədqiqinə uyğundur onların semantizasiyası isə “strukturlar” sahəsinə aiddir. Bir daha qeyd edək

ki, belə olan halda biz yalnız hər iki yanaşmanın mövcud olmaq hüququndan deyil, həm də dünyanın dil mənzərəsinin dinamikasının və statikasının əksi kimi onların uzlaşmasının səmərəliyindən, fenomenoloji və struktur biliyin vəhdətindən danışırıq.

Bu mərhələ sözdüzəltmə hadisələrinin hər hansı tədqiqində zəruridir, çünki törəmə sözün semantikasının təkamülünü öyrənmək üçün müəyyən “başlanğıc nöqtəsi” olmalıdır ki, bu da törəmə sözün müntəzəm semantikasındır.

Kompleks işarələr üçün semantik derivasiya modelinin nüvə semasının lokal korrelyasiya baxımından ilkin mənanı yaradan əsasının semantik strukturuna sonuncunun mənsubluğundan söhbət gedir. Müəyyən edilmişdir ki, bu tipli bütün nümunələrdə sememanın yenidən qurulması prosesində sözdüzəltmə formantın semantikasi yenidən mənalandırmadan kənarda qalır. Kompleks işarədə şəkilçi morfemin semantikasi dəyişməz qalır, sözdüzəltmə motivasiyası qismən olur və sözdüzəltmə məna dəyişdirilmiş formada “törədici əsasın işarə verdiyinə oxşar olanın əksi” kimi təqdim olunur.

Ədəbiyyat

1. Кубрякова Е.С. Что такое словообразования? Москва, Наука, 1965, (80 с)

Türkan Mehrac qızı İsmayılı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
müəllim
ismayiliturkanmehracc@gmail.com

KOQNİTİV DİLÇİLİKDƏ BAĞLAYICILAR AFİRMATİV İŞARƏSİ KİMİ

Açar sözlər: *bağlayıcı, afirmativ, koqnitiv, lingvistik kateqoriya, ünsiyyət*

Key words: *conjunction, affirmation, cognition, linguistic category, communication*

Bağlayıcı koqnitiv dilçilikdə müsbət iştirakçı hesab edilir və semantik xüsusiyyətinə görə afirmativliyi ifadə edərək onun iştirakçısı funksiyasında çıxış edir. Dildə mövcud olan bağlayıcılar afirmativliyin ifadəsinin məntiqi iştirakçılarından biri olur. Lingvistik olaraq bağlayıcı elə bir əməliyyatdır ki, elementləri əlavə edir ta ki, ən yüksək dəyər ümumi miqdar göstəricisi olan “*everything*” – “*hər şey*” ilə ifadə olunan ən son dəyərə çatır. Məsələn, bu qısa məndəki cümlə çox çətin inkarlaşa bilər.

*The mule is a domestic animal. It has a head trunk **and** tail, feet **and** ears, in short **everything** an animal needs - Qatır ev heyvanıdır. Baş gövdəsi **və** quyruğu, ayaqları **və** qulaqları, bir sözlə, heyvanlarda mövcud olan hər şey var.*

Bağlayıcı həm də hərəkətləri sıralamaq və hadisələr zəncirini xronoloji ardıcılıqla bağlamaq funksiyası yerinə yetirir. Bağlayıcının bu cür işlənməsi danışanın güclü emosional hisslərini göstərir və hər bir feldən əvvəl işlənmiş olan bağlayıcı güclü afirmativlik ifadə edir. Qeyd edək ki, cümlə bağlayıcılar silinsə də doğru olur. Ancaq o zaman cümlə inkarlaşa da bilər.

And** the Azerbaijani army proved its strength, **and** liberated our lands from occupation, **and** showed all its strength to the world! – **Və

Azərbaycan Ordusu öz gücünü sübut etdi və torpaqlarımızı düşməndən azad etdi və gücünü bütün dünyaya göstərdi!

Bundan əlavə situasiyanın məğzindən asılı olaraq danışan baş verən hadisələri və təsir edən faktlara güclə inanır, təəccüblənir yada şok edirmiş kimi hadisələrlə bağlı olur. Buna görə də afirmativliyin güclü forması yəni ki, bağlayıcı gücləndirməsi müşahidə edilir. Bəzən felləri izləyən “və” bağlayıcısı ardıcılıq üçün işlədilmir, həm də sadə bir sadalama da düzəldir. Belə bir quruluşda bağlayıcının işlədilməsi afirmativliyi gücləndirir, fellərin pozitiv dəyərini işarələyir. (2; 56)

*He himself digs **and** ploughs **and** cooks **and** washes.*

*“I met him” “I met him **also**” “I met him **even**”.* Afirmativliyin bağlayıcılar vasitəsilə işarələnməsi ilk öncə semantik olaraq güclənir (motive edilir). “And” bağlayıcısı bənzərlik də ifadə edir, belə ki, iki və daha artıq əlaqəli varlıqların qavrayış olaraq eyni səviyyədə yerləşdiyini göstərir. Ancaq bu funksiya afirmativ və neqativ cümlələri gücləndirmək üçündür. Elipsis (ixtisar, cümlə üzvlərindən birinin atılması) bağlayıcının ardınca gəlsə, bu da afirmativ anlamaya aparıb çıxaracaq.

1) *He went on holiday yesterday **and** she she went on holiday.*

O (oğlan) dünən tətilə getdi və o (qız) tətilə getdi.

*He didn't go on holiday yesterday **and** she didn't go on ho holiday.*

So zərfi ilə birlikdə bağlayıcı işlənersə afirmativlik güclü şəkildə işarələnib demək və inkarlığın olan mümkünlüyü əksər kontekslərdə uzaqdır.

1) *He likes football **and so do I**- O, futbolu xoşlayır və **mən də**.*

So bağlayıcısı şəxs əvəzliliklərindən əvvəl işlənersə şərt budaq cümlələrdə danışanın dediyi fikri gücləndirməsi kimisə hansısa məsləhətə əməl etməsinə inandırmaq zamanı işlənmiş olacaq.

*I advise you to take this job. I would do **so** if I were you.*

*Sənə məsləhət görürəm ki bu işi qəbul et. Sənin yerində olsaydım **mən də belə** edərdim.*

And bağlayıcısının digər bir önəmli funksiyası olan təkrarlanma funksiyası afirmativliyin işarələnməsi prosesində effektivdir. Məs, **over**

and over, through and through, higher and higher. Digər nümunələrdən də bu nəticəyə gəlmək olar ki, afirmativlik daha çox təkrarlama, iki qata çıxarma vasitələri ilə ifadə edilir. Eyni formada təkrarlamaqla danışan faktı, yaxud hansısa real bir vəziyyəti vurğulamaq istəyir. Aşağıdakı cümlələrdə afirmativliyin ifadəsində hiperbolik və assertive funksiyasından məsuliyyət daşıyır.

1) *They talked for **hours and hours** - Onlar saatlarca söhbət etdilər.*

2) *He **tried and tried** - O yorulub əldən düşüncəyə qədər çalışdı.*

Həqiqətən də analiz olunan nümunələr göstərir ki bağlayıcılar vasitəsilə afirmativliyin gücləndirilməsi mümkündür, çünki əlaqələr (və bağlayıcısı ilə olan) semantik olaraq insan beynində mövcud olan “*addition*” (əlavə) kod sxeminə aiddir və bir şeyləri böyütmək gücləndirmək mənası ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Burton-Roberts, Noel. *Analysing Sentences: An Introduction to English Syntax*, 3rd Edition. London: Pearson Education Limited, 2011. Prin
2. Baskervill W.M. and Sewell J.W. “An English Grammar”. 1896. <http://classiclit.about.com/library> accessed on 1st August, 2015.
3. Radden G. and R. Dirven. 2007. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

İlyas Tahir oğlu Məmmədov
Bakı Mühəndislik Universiteti
müəllim
imammadov@beu.edu.az

**HARRİET BİÇER STOUNUN
“TOM DAYININ DAXMASI” ƏSƏRİNDƏ İSTİFADƏ
OLUNAN DİNİ MƏTNLƏR VƏ ONLARIN İFADƏ
ETDİYİ MƏNALAR**

Açar sözlər: *tərcümə, Tom Dayının Daxması, dini mətnlər, dini mətnlərin tərcüməsi, tərcümə strategiyaları*

Key words: *translation, Uncle Tom's Cabin, religious texts, translation of religious texts, translation strategies*

Tarix boyu dini mətnlərin tərcüməsi dini mesajların yayılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edib. Tərcümədən əxlaq, gözəllik, inam kimi anlayışları yaymaq üçün geniş istifadə olunub. Təbliğat zamanı fikirləri daha effektiv çatdırma bilmək üçün tərcümə mümkün olduğu qədər dəqiq olmalıdır. Buna görə də tərcüməçi mənbə mətni tam başa düşməli və onu hədəf dilə heç bir əlavə və düzəliş etmədən hədəf dilə ötürməyi bacarmalıdır.

Dini mətnlərin əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri orada istifadə olunan səs sisteminin həmin mətni öyrənmək, əzbərləmək üçün asanlaşdırmasıdır. (1) Tərcüməçi də tərcümə zamanı bu kimi vasitələrin hədəf dildə təmin olunmasına çalışmalıdır. Hər bir vurğulu hecanın əvvəlində eyni samitlərin istifadə olunmasına alliterasiya eyni saitlərin təkrar olunması isə assonans adlanır. Əgər dini ədəbiyyatlara diqqət yetirsək o zaman görərik ki, bu vasitələrdən sıx-sıx istifadə olunur. Qafiyəli, oxşar səslər insan qulağına daha cazib gəlir və beynimiz belə vasitələri daha asan yadda saxlayır. Bu səbəbdən də qeyd olunan vasitələr dini mətnlərdə mühüm rol oynayır. Dini mətnlərdə başqa bir diqqət çəkən məqam arxaik morfoloji formalardan

geniş istifadə olunmasıdır. Məsələn, ingilis dilində olan bəzi İncillərdə üçüncü şəxsin təkində fellərə “-s” sonluğu əvəzinə “-th” və ya “-eth” sonluqlarından istifadə edilib. Tom dayının daxması əsərində İncildən gətirilən sitatlarda bunu görə bilərik. Belə ki romanın on ikinci fəslində keçən bir hissəyə nəzər salaq. “We have here no continuing city, but we seek one to come; wherefore God himself is not ashamed to be called our God; for he hath prepared for us a city.” (2) Cümlədə istifadə edilən “have” feli üçüncü şəxsin təkində “has” olaraq yazılır ancaq həmin cümlədə arxaik sonluq “-th” əlavə edilmişdir. Bənzər istifadəni on altıncı fəsilə işlədilən “He hath made everything beautiful in its season” (2) cümləsindəki “hath” sözündə, on yeddinci fəsiləki “Woe unto the world because of offences, but woe unto them through whom the offence cometh” (2) cümləsindəki “cometh” sözündə görmək olar. Dini mətnlərdə rastlanan başqa bir xüsusiyyət ikinci şəxsin təkində fellərə “-st” sonluğunun əlavə olunmasıdır. Məsələn, əsərin on yeddinci fəslindən götürülmüş aşağıdakı parçaya nəzər yetirək. “When I thought to know this, it was too painful for me until I went unto the sanctuary of God. Then understood I their end. Surely thou didst set them in slippery places, thou castedst them down to destruction. As a dream when one awaketh, so, oh Lord, when thou awakedst, thou shalt desire their image. Nevertheless, I am continually with thee; thou hast holden me by my right hand. Thou shalt guide me by thy counsel, and afterwards receive me to glory. It is good for me to draw near unto God. In have put my trust in the Lord God.” (2) Bu parçada çoxlu sayda nümunə var ki ikinci şəxsin təkində “-st” əlavə olunub. “Didst,” “castedst,” “awakedst,” “hast,” fellərini nümunə göstərmək olar. Dini mətnlərdə istifadə olunan ingilis dilində arxaik formalardan istifadəyə meyillilik müşahidə olunur.

Dini məzmunlu mətnləri fərqləndirən başqa bir cəhət orada işlədilən leksik vahidlərlə bağlıdır. Belə ki həmin mətnlərdə “inam”, “tanrı”, “cənnət”, “cəhənnəm”, “ziyarət”, “dua etmək” kimi dini sözlərdən və həmçinin “Məhəmməd peyğəmbər”, “İsa peyğəmbər”, “Məsih” kimi adlardan geniş istifadə olunur. (3) Tom dayının daxması

əsərində işlədilən dini ifadələr də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Əsərin yeddinci fəslində Xloya xalanın dilindən səsləndirilən İncil ayəsinə baxaq. "It's like what Mas'r George reads in Revelations,-- souls a callin under the altar! and a callin' on the Lord for vengeance on sich!" (2) Bu cümlədə "soul-ruh", "Lord-Tanrı" ifadələrinin işlənməsi dediklərimizə bir nümunədir. Digər tərəfdən "like the Queen of Sheba before Solomon, there was no more spirit in him," "She had some fine old paintings; one, in particular, of Jesus healing a blind man" ayələrində də Süleyman və İsa peyğəmbərlərin adlarının istifadəsi dini məzmunlu mətnlərin spesifik cəhətləridir.

Tom dayının daxması əsərində İncildən ayələrə və Xristianlıqla əlaqəli fikirlərə geniş yer verilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən deyə bilərik ki ədəbiyyatda istifadə olunan dini mətnlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri var və Tom dayının daxması əsəri də bu baxımdan istisna deyil.

Ədəbiyyat

1. Keane W, Religious Language, Annual Reviews, 1997
2. Stow H.B, Uncle Tom's Cabin, Wordsworth Editions Limited, London, 1995
3. Cristal D, A liturgical language in a linguistic perspective, 1964

Günay Elxan qızı Rzayeva

Dövlət Turizm Agentliyi

“Yanar dağ” Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu

elmi işçi

gunay.rza@inbox.ru

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA YANAR DAĞ İZLƏRİ

Açar sözlər: *Yanar dağ, folklor ədəbiyyatı, əfsanə, möcüzə*

Keywords: *Yanar dagh, folklore literature, legend, miracle*

Qədim tarixə və mədəniyyətə malik Azərbaycan bütün dünyada “Odlar Yurdu” olaraq tanınır. Bu təsadüfi deyil. Ta qədim zamanlardan Azərbaycan ərazisində təbii yanar ocaqlar olmuşdur. Bu yanar ocaqlardan çoxunun ya izləri, ya da adı bu günə qədər gəlib çatmışdır.

Bu yanar ocaqlardan ən məşhuru Bakı yaxınlığında, Abşeron rayonu Məmmədli (Məhəmmədi) kəndi ərazisində yerləşən “Yanar dağ” təbiət abidəsidir. “Yanar dağ” sadəcə ölkəmizdə deyil, bütün dünyada tanınan unikal, təbii yanar ocaqdır. Lakin ölkəmizdəki yeganə təbii yanar ocaq “Yanar dağ” abidəsi deyil. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bu günə qədər təbii yanar ocaq izlərinə rast gəlinir.

Yurdumuzda yanar dağ adlı dağlar çoxdur. Masallıda, Qubada, Göy-göl ətrafında, Ağdaşda, Gədəbəydə və başqa yerlərdə Yanardağ, Ocaqdağı adını daşıyan dağlar vardır. (1, səh 452)

Tarixi qədər mədəniyyəti də zəngin Azərbaycanın folklor ədəbiyyatı xalqımızın həyatında çox əhəmiyyətli bir yerə malikdir. Əfsanələr və rəvayətlər Azərbaycan epik ədəbiyyatında xüsusi yer tutur.

Hər mövzuda zəngin əfsanələrə malik ədəbiyyatımızda Yanar dağ və təbii ocaq, alov izlərinə də təsadüf olunur.

Yanardağ haqqında iki əfsanəyə nəzər salaq: Bu əfsanələrdən birincisi “Yanardağ Əfsanəsidir”.

Yanardağ əfsanəsi

Qamo adlı bir gənc var imiş. Bu gənc bir gözəl qızı sevirmiş. Gecə də, gündüz də onun xəyalı ilə yaşayırmış. Çiçəklərdə onun yanağını, quşlarda səsinə, uca sərvələrdə qamətini, ipək tellərdə zərifliyini və möhkəmliyini görürmüş. Qızın xəyalı onun yeganə sirdaşı imiş. Xəyalla danışar, küsüşər, barışarmış. Çünki qız sınaqdan çıxmayan oğlana könül vermirmiş.

Bir dəfə bərk qış olur. Oğlan yol gedirmiş. O, əslində hara, nəyə getdiyini bilmirmiş. Birdən qarşısında sevdiyin qızın özünü görür. Heç birinin tərpənməyə təqəti olmur. Özlərinə gəldikdən sonra şirin söhbət edə-edə yaxınlıqdakı dağa tərəf yol alırlar. Oğlan xəyalı həqiqətə çevirmək istəyir. Ürəyini qıza açır:

Oğlanı eşqin alovu bürüyür. Qamo dərindən bir ah çəkir, ağzından torpağa qılgılcım düşür, qərribə, sirli bir atəslə alovlanır. Qarı əridir, torpaqdan tüstüsüz, rəngarəng alov qalxır. Qız bunun səbəbini soruşur:

-Bu nədir belə?

Qamo deyir:

-Bu sənə olan sevgimin, məhəbbətimin gücüdür, belə alovlanır.

Qız inanmaq istəmir:

-Xeyr, bu adicə oddur.

Qamo qızın sözlərindən daha da alovlanır. Yenə ah çəkir, yenə ağzından od saçır.

-Odu oddan seçməyi bacar, mələyim!

Qız alova diqqət yetirir. Görür dağın döşündə şölə saçan bu alov heç yeri yandırıb yaxmır, nə gülə-çiçəyə, nə də yamyaşıl çəmənə ziyan verir. Əksinə, alovun yanından bir şiv qalxır. Az vaxt içində qollubudaqlı nəhəng bir alova çevrilir. Bu ağac ilin dörd fəslində yamyaşıl olur, onun yarpaqları sarı rəngi tanımır. Ağac bütün qidasını, işığını, havasını, suyunu alovdan alır. Bundan sonra inanır ki, bu od eşq, məhəbbət odudur. O, ancaq həyat verə bilər. Qız buna əmin olduqdan sonra qəlbini oğlana verir. (1, səh 85)

Bu əfsanə Masallırayonundakı Sığdaş kənd sakini, 75 yaşlı Xanımsultan Məmmədrəhim qızı İsmayilovadan və Dəmbəlov kənd

sakini 72 yaşlı Təbriz İmanqulu oğlu Quliyevdən toplanmışdır. (1, səh 452)

İkinci əfsanə isə “Yanardağın Qəzəbi” əfsanədir.

Yanardağın qəzəbi

Çox qədim dövrlərdə Bakı yaxınlığında böyük bir kənd vardı. Bu kəndin əhalisi o qədər varlı, o qədər xoşbəxt yaşayırdı ki, hamının gözü onlarda idi. Bu xoşbəxtliyi Allah onlara məhəbbətlərinin saflığına, əhd-peymanlarına sədaqətə görə veribmiş. Bir gün iki cavana toy qurulurdu. Elə bu vaxt düşmən ölkənin adamları kəndin var-dövlətini yağma etmək üçün oranı mühasirəyə aldılar. Toy vaxtı qeyd edildi. İmkansız adamlar göyləri köməyə çağırdılar. Düşmən kəndin adamlarını yaxındakı dağa doğru sıxışdırdı. Camaat gördü ki, bu gedişlə onları qırıb-çatacaq, var-dövlətlərini yığıb aparacaqlar. Namusları ayaq altında itəcək. Allaha yalvardılar ki, onların hər birini alov diliminə, sığınacaqları dağı yanar dağa çevirsin.

Bu zaman möcüzə baş verdi. Dağın ətəklərindən alov qalxmağa başladı. Düşmən yaxınlaşdıqca alov güclənir, ətrafa od saçırdı. Qəzəbli Yanardağ yadların, yağların keçə bilmədiyini bir səddə çevirdi. O vaxtdan bu dağın adı Yanardağ qalıb.

Belə deyirlər ki, təzə həyat quran oğlan və qız xeyir-dua almaq üçün Yanardağa gəlir. Əgər cavanlar təmiz ürəklə ailə qururlarsa alov bir qızıl gül topasına çevrilir. Yox, əgər onların qəlbində səmimiyyət azdırsa, məhəbbətdən kasaddırlarsa, alov kükrəyir, şiddətlənir, xeyir-duaya gələnlərin sifətini, saçını qarsalayır.

Yanardağ bu gün də öz müqəddəsliyini, möcüzələrini və qəzəbini yaşadır. (1, səh 100)

Bu əfsanə Sədnik Paşa Pirsultanlının “Xalqın söz mirvariləri” adlı kitabından götürülmüşdür.

Folklor janrının ən qədim janrlarından olan əfsanə və rəvayətlər adətən “uydurma” və ya fantaziya olaraq başa düşülsə də, əslində bu folklor nümunələri daim xalqın ictimai həyatını, etnoepik düşüncə tərzini özündə əks etdirmişdir. Ona görə də əfsanələrin araşdırılması və

öyrənilməsi, xalqın qədim mədəni yaşayış tərzini və düşüncələrini öyrənmək üçün tarixçilər və arxeoloqlar tərəfindən diqqət mərkəzində olmuşdur.

Yanardağ haqqında əfsanələrin olması Azərbaycanda yanar ocaqların və alovun insanların ictimai və sosial həyatında iz qoyduğunu, təfəkküründə və inamında çox əhəmiyyətli yerə malik olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Prof.Dr. Sədnik Paşa Pirsultanlı-"Azərbaycan Türklərinin Xalq Əfsanələri"-Bakı-"Azərənəşr"- 2009
2. Yanardağ əfsanələri [Mətn] /S.X.Paşayev; [red. V.Nəsib] Paşayev, Sədnik Xəlil oğlu. (Pirsultanlı) filol. e. d-ru, prof. 1929-2013 Bakı: Gənclik, 1978.

Ülkər Ələvsət qızı Qurbanova

Bakı Dövlət Universiteti

dissertant

Ulker_sahverdiyeva@mail.ru

UŞAQLARIN PSIXOLOJİ MÜDAFİƏSİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏDAXİLİ AMİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: *Uşaq psixologiyası, psixoloji müdafiə, valideyn-övlad münasibətləri, münasibətlər sistemi, dominantlıq*

Key words: *Child psychology, psychological protection, parent-child relationship, system of relations, dominance*

Uşaqılıq dövrü hər bir insanın həyat yolunun, fərdi inkişafının, başlanğıcı və əsasıdır. Dilimizdə artıq aforizmə çevrilmiş “Hər şey uşaqılıqdan başlanır” fikri bu yaş dövrünün insanın həyatı və taleyində həlledici rol oynadığını bir daha təsdiq edir.

Dünyanın müxtəlif coğrafi ərazilərində yaşamasından asılı olmayaraq, bütün uşaqlar öz inkişaflarında çağalıq, körpəlik, məktəbəqədər uşaqılıq, kiçik məktəb yaşı, yeniyetməlik və erkən gənclik kimi mərhələlərdən keçir, onların hamısında inkişaf böhranlı və sabit olmaqla iki əsas cəhətlə xarakterizə olunur.

Uşaqların psixoloji müdafiəsinin formalaşmasında ailədəki amillərin öyrənilməsi bir sıra fərziyyələrə əsaslanır. Bunlardan biri uşaqılıq dövründən etibarən başlayan fərdin psixoloji müdafiə sisteminin formalaşması, digəri isə bu məsələdə həlledici rolu ailə və sosial cəmiyyətin mədəni normalarının özünəməxsus yer tutmasıdır. Yeniyetməlik dövründə ailədə mövcud olan müxtəlif amillərə qarşı həssaslığın öyrənilməsi də bu fərziyyələrə daxil ola bilər. Bu amillərdən ən əhəmiyyətli, valideynlərin sahib olduğu xüsusiyyətlər və ailədə dominantlıq təşkil edən dəyərlər sistemidir.

Valideyn və övlad arasındakı ailədaxili münasibətləri kiçik bir araşdırma nəticəsində nəzərdən keçirmək mümkün olmadığına görə, bu tezisdə biz yalnız uşaqların müdafiə mexanizmlərinin formalaşmasında iki amilin rolunun öyrənilməsinə diqqət yetirəcəyik:

- valideyn psixoloji müdafiəsinin xüsusiyyətləri;
- uşaq və valideynin qarşılıqlı münasibətləri.

Bu faktorların araşdırılmasında valideynin irsi xüsusiyyətləri, tərbiyə verənin emosional vəziyyəti də nəzərə alınmışdır.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşma mexanizmləri ilə bağlı mövcud elmi fikirlərin təhlili əsasında ilkin olaraq belə bir fərziyyə irəli sürülmüşdür ki, uşağın psixoloji müdafiəsini inkişaf etdirməyin mümkün yollarından biri böyüklərin davranış təzahürlərinin təqlidini həyata keçirməkdir. Bu fərziyyəni yoxlamaq üçün biz uşaq və valideynlərin psixoloji müdafiə mexanizmləri arasındakı əlaqəni, eləcə də hər bir uşaq-valideyn münasibətində də psixoloji müdafiə strukturlarının oxşarlığını araşdırırıq. Birinci halda fərziyyənin təsdiqi üçün əhəmiyyətli korrelyasiya əmsallarının olması ilə, ikinci halda struktur bənzərliyi ilə fərqlənən bir və ya bir neçə valideyn kateqoriyasının olması ilə özünü göstərir. Bununla belə, aparılmış tədqiqatlarda uşaqların və valideynlərin psixoloji müdafiəsinin birə-bir oxşarlığını nümayiş etdirən heç bir məlumat aşkar edilməyib ki, bu da valideynlərin psixoloji müdafiə strategiyalarını kopyalayan uşaqlar haqqında danışmağa imkan vermir. Əksinə, uşaq və valideyn psixoloji müdafiə sistemi arasında daha mürəkkəb əlamətlər mövcuddur. Uşaqların psixoloji müdafiəsinin formalaşmasına təsir edən amillərin mənzərəsini genişləndirmək üçün araşdırma zamanı bütün ailə üzvləri arasında uşağın həyatında ən vacib olanlar müəyyən edilmişdir. Əhəmiyyətli insan münasibətlərinin hər hansı bir insan və ya uşağın həyatında mühüm rolu hər zaman psixoloqlar tərəfindən vurğulanmışdır. Burada əhəmiyyətin qiymətləndirilmə meyarı uşağın davranışına uyğun təyin edilir. Bu əhəmiyyətli böyüklər kateqoriyası özü də iki qrupa bölünür: müsbət əhəmiyyətli və mənfi əhəmiyyətli böyüklər. Birinci qrupa uşaq tərəfindən subyektiv olaraq emosional

cəhətdən daha yaxın və ünsiyyətdə daha xoşagələn kimi qəbul edilən böyükklər daxildir.

İkinci qrupa uşaq tərəfindən sevilməyən və ya sevilməyən kimi qiymətləndirilən, rədd edilmə və cəza qorxusu daşıyan böyükklər daxildir. Habelə buraya uşağın ikili hisslər keçirdiyi böyükklər daxildir, yəni eyni zamanda onları həm sevir, həm də qorxur. İkinci qrupda əsas meyar uşaqdan böyüyə qarşı çox sayda mənfi qiymətləndirmələrin olmasıdır.

Uşaqların psixoloji müdafiə sisteminin yaradılmasında mənfi əhəmiyyətli böyükklərin daha nəzərəcarpan rolu ortaya çıxır ki, bu da hər iki qrupdakı əlaqənin sayı və gücü haqqında bizə məlumat verir.

Beləliklə araşdırmamızdan belə bir nəticəyə gəlirik ki, ən dolğun psixoloji müdafiə mexanizminin yaranması valideyn davranışındakı müdafiəedici xüsusiyyətlər ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Çələbiyev.N.Z /Uşaq psixologiyası /Bakı/2005.
2. Байер И/ Психическое развитие младенца / М / 1985
3. Freud A. (1937). Ben və Savunma Mekanizmaları (Çev.: Erim Y.). İstanbul: Metis Yayınları
4. Демина Л.Д /Психическое здоровье и защитные механизмы личности/Л.Д.Демина / Барнаул: Изд-во АГУ, 2001
5. Набиуллина Р.Р / Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом / Учебное пособие / Р.Р. Набиуллина. -Казань, 2003.
6. psychological.science.org
7. psikoloji.gen.tr

Aynurə Murad qızı Manafova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
dissertant
aynura_manafova@mail.ru

QLOBALLAŞAN KAPİTALİZM VƏ HİNDU DİLLƏRİNİN TƏBLİĞİ

Açar sözlər: *sosial təzyiqlər, demoqrafik dəyişiklik, dil müxtəlifliyi, biomüxtəliflik*

Key word: *social pressures, demographic change, language diversity, biodiversity*

İnsanlar danışmağı dayandırdıqları üçün dillər ölür: sosial təzyiqlər, demoqrafik dəyişiklik və xarici qüvvələr səbəbindən. Kolonizasiya və sonradan ortaya atdığı qloballaşan kapitalizm, bəlkə də bəşər tarixində dillərin ən böyük qatili olmuşdur və bu irs bu gün də yaşayır. Survival International, qəbilə uşaqlarına ana dilində deyil, yalnız dominant ləhcədə və ya dövlətin rəsmi dilində dərs verməklə dil ölümünə aktiv töhfə verən Fabrika Məktəblərinə qarşı kompaniya aparır. Bu sistematik mədəni silinmə milyonlarla uşağın, ailələrinin, yerli icmaların həyatına və dünyada dillərin yaşamasına təhlükə yaradır.

Yer kürəsində 7000-ə yaxın dildə danışılır, lakin dünya əhalisinin yarısı tərəfindən 23 dildə danışılır. Digər tərəfdən, 3000-ə yaxın dil təhlükə altına alınmış sayılır ki, bu da planetin mövcud dil müxtəlifliyinin demək olar ki, yarısı təhlükə altındadır. Dünyadakı ən linqvistik baxımdan müstəqil Papua Yeni Qvineya dövlətinə bölünən Yeni Qvineya və İndoneziyanın işğalı altında olan Qərbi Papua adalarıdır. 786,000 km² ərazidə təxminən 1000 dildə danışılır. On milyon km²-dən çox ərazidə təxminən 100 dildə danışıldığı Avropanı müqayisə edin.

Dil müxtəlifliyi və biomüxtəliflik arasında güclü bir əlaqə var; bitki və heyvan növlərinin ən çox olduğu yerlərdə, ən çox danışılan dillər var. Dillər danışdıqları mühitlə sıx bağlıdır, buna görə də belə ərazilərdə həmin ərazinin florası, faunası və yaşayış yeri haqqında zəngin, ətraflı və texniki biliklər mövcuddur. Elm adamları tərəfindən yeni bir növ “kəşf edildikdə”, ait bölgənişdə yaşayan qəbilə xalqının artıq bu növə ad verəcəklərinə və bu barədə çox məlumatlı olmasına əmin ola bilərsiniz. Bu dillər ekoloji ensiklopediyalardır və əksər hissəsi yazılmadığı üçün, artıq danışılmırsa, bu hikmət və anlayış insanlığa əbədi olaraq itirilir. Bioloji müxtəliflik və dil müxtəlifliyi bir-birinə yaxınlaşır; əgər biri təhdid olunursa, digəri də belədir.

Aboregen dilini danışan hər kəs üçün bu dil müqəddəsdir. Sözləri bizə torpaq bəxş edir və bu sözlər müqəddəsdir. Aboregen mədəniyyəti nə deməkdir? Torpağın sözlərə ehtiyacı var, torpaq bizim üçün danışır və biz də bunun üçün dildən istifadə edirik. Sözlər bəzi şeyləri meydana gətirir - bizi yaşadır. Sözlər yalnız torpağımızdan deyil, həmçinin atalarımızdan gəlir. Bilik Akerredən mənim öz və müqəddəs dilimdən gəlir.

Amerikalı alim D.Bikerton iddia edir ki, dil insanın düşüncə dünyasını yaradan bir vasitədir. O, belə demək mümkünsə, göydən düşməyib, bugünkü vəziyyətə çatması üçün inkişaf da etməyib. O, ünsiyyətin hiss olunan formasına ilk dəfə daxil olmayıb. Yalnız xarici hadisələr daxili hadisələri şərtləndirir, çünki yalnız xarici hadisələr təbiət seçimlərində görünür, müşahidə olunur (2, s.178).

Qeyd etməliyik ki, D.Bikertonun nəzəriyyəsi də kənara atılan nəzəriyyə deyil. O iddia edir ki, təbiət seçimlərinin necə işlənməsi və onların həqiqətən işlənməsi faktıdır və onların dilin yeni inkişafına səbəb olması danılmazdır. Amma heç kim təbiət hadisələrinin dilin inkişafına təsirlərini sübut edə bilməz. Bu forma qanunları belə deyər bilərsən, dilin müxtəlif şəkildə inkişafında müşahidə olunur. D.Bikerton N.Xomskinin dilin anadangəlmə faktorlar əsasında yaranması faktlarının uğursuz olmasını iddia edir.

O insanlar ki, uşaqların dili necə qəbul etməsini öyrənirlər bu məsələdə fərqli iddialar ortaya qoyurlar. Belə ki, uşaqların dili sərbəst qavramaları, yaxud dildə sərbəst danışmaları üçün müəyyən illər lazımdır. Bu faktdır ki, biz həyatımız boyu yeni sözlər öyrənirik və bu proses dilin qəbulunun bir anlıq olması fikrini bizdən uzaqlaşdırır. Uşaqların dil qavrama qabiliyyətini nəzərdən keçirək. Uşaqlar nə ilə başlayırlar? Mənasız ifadələrlə. Bu mənasız sözlərlə başlayan danışiq sonda tam nəzarət olunan insan dilinə çevrilir. Bu zaman ilkin mərhələ ilə son mərhələ arasında fərq təbii ki, müşahidə olunur (1, s.198).

Qızıldərililərin təhsilinin nəticələrinə dair araşdırmalar göstərir ki, ana dilində tədris müddəti ikidilli tələbəbrin təhsil uğurlarını proqnozlaşdıran sosial-iqtisadi status da daxil olmaqla bütün digər amillərdən daha vacibdir. Ən pis nəticələr tələbələrə ana dillərinin ümumiyyətlə dəstəklənmədiyi proqramlardakı tələbələr arasında müşahidə olunur. Hesabat dominant dildə təhsilin yerli uşaqların qabiliyyətlərinin inkişafını maneə törətdiyi və yoxsulluğu artırdığı qənaətinə gəlmişdir.

Yerli hindu dillərin sürətlə yoxa çıxmasına əsaslanan çoxsaylı problemləri həll etmək üçün DESA-nın Sosial Siyasət və İnkişaf Bölməsində Yerli Amerika Qızıldərililərin Məsələləri üzrə Daimi Forumun Katibliyi, yanvarın 8-dən 10-dək Nyu-Yorkda ekspert qrupu iclası təşkil edib.

Yığıncaqda yerli Amerika qızıldəri ekspertlər, Daimi Forumun üzvləri, habelə məsələylə maraqlanan üzv dövlətlər, BMT agentlikləri, yerli Amerika qızıldəri xalq təşkilatları və qeyri-hökumət təşkilatları iştirak etmişdir. Yığıncaqda mütəxəssislər yerli Amerika dillərinin təbliği, yerli Amerika dillərinin radio və televiziya da daxil olmaqla bütün vasitələrlə yayılması, yerli hindu dillərinin öyrənilməsi üçün olan mərkəzlərinin dəstəklənməsi və sayının artırılması və yerli xalqların öz dillərini canlandırması və xilas etmələri üçün hazırladıqları xüsusi layihələri dəstəkləmək kimi uğurlu təcrübələri nəzərdən keçirmişlər. Bundan əlavə, Dünyanın Yerli Xalqlarının İkinci Beynəlxalq Ongünlüyü proqramına bir töhfə olaraq, dil müxtəlifliyi,

yerli dillər, şəxsiyyət və təhsillə bağlı bir dünya konfransı üçün təkliflər irəli sürmüşlər.

Ekspert qrupunun iclası YUNESKO-nun Beynəlxalq Dillər İli elan etdiyi 2008-ci il üçün gözə çarpan bir mərhələ müəyyənləşdirdi. İclas yerli dillərin qorunması və təbliği ilə bağlı konkret dövlət siyasətinin zəruriliyinə cavab olaraq, Daimi Forumun qəbul etdiyi sonrakı qərarlar, dil müxtəlifliyinin canlandırılması və yerli hindu dillərin təbliği ilə əlaqəli bütün dünyada siyasət apararlara bələdçi rolunu oynamışdır.

Nəticədə, səxavətli mənbələrlə dəstəklənən aydın bir hökumət siyasəti yerli hindu dillərinin təbliği üçün əlverişli mühit təmin edə bilər. Bu dillərin yaşaması, o dildə danışan icmaların rifahından və siyasi təsirindən asılıdır. Beləliklə, dil siyasəti yerli hindu qrupların siyasi, iqtisadi və sosial baxımdan imkanlarını genişləndirən siyasətlərlə tamamlanmalıdır ki, öz dillərindən və mədəniyyətlərindən imtina etmədən və ya iqtisadi ehtiyacları səbəbindən miqrasiya etmədən cəmiyyətlərində qazanc əldə edə bilsinlər.

Ədəbiyyat

1. Qurbanova İ. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili / İ.Qurbanova. –Bakı: Bilik, –2014.
2. Суперанская, А.В. Микротопонимия, Макротопонимия и их отличие от собственно топонимии / А.В.Суперанская. В Сб.: Микротопонимия. –Москва: Изд-во МГУ, –1967.

Nigar Fikrət qızı Həbibullayeva
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
doktorant
nigar.habibullayeva@atmu.edu.az

AMERİKA DİSKURSU VƏ ONUN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *lingva franka, globallaşma, diskurs, ideologiya*
Key words: *lingua franca, globalisation, dicourse, ideology*

İdeologiya diskursa, qloballaşmaya, qlobal ingilis dilinə güclü təsir edir və buna görə bu diskursların iştirakçıları ilk növbədə həmin diskurs növünün hansı ideoloji yük daşdığını düşünməlidirlər. İdeologiya diskursun əsas problemlərindən biridir. (6)

İdeologiya heç də elm deyil, lakin özündə elmi baxışların, tendensiyalar dəyərinin, sosial-siyasi həyat proseslərinin və müxtəlif qüvvələrinin daşıyıcısıdır. Hazırkı mövzu üzərində araşdırma, dilin inkişafının və yerinə yetirdiyi funksiyaların ictimai xarakterini açıqlayır. Qlobal ingilis dili, beynəlxalq kommunikasiya vasitəsidir. Beynəlxalq ingilis dili öz universallığı ilə heyran edir və başqa sözlə “lingua franca” (lingva franka) adlanır. İngilis dilinin qlobal statusu və onun öz statusu, bu dili istifadə edən ölkələrin və mədəniyyətlərin ideoloji cizgilərini əks etdirir. Bu ideologiya cürbəcür gizli və aşkar vasitələrlə bir dövlətin, yəni ABŞ-ın siyasi, hərbi və mədəni qüvvələri ilə təmin olunur.

Beləliklə, ideologiya – bu insanlara, qruplara, siniflərə “qədər” və ya onlar “arasında” demək deyil, bu onların şüurunun bir hissəsidir. Eynilə dil kimi, ideologiya həm sosial, həm də mental obyektidir. Dil və ideologiya biri-digərinə qarşılıqlı təsir göstərir, ideologiya dilə böyük təsir edir, lakin dil də öz növbəsində ideologiyaya təsir göstərir, əsasən də onun konseptualizasiyada olan rolu burada vasitə olur. (2)

İdeologiyalar, norma, dəyərlər, maraqlar, düşüncələr və s. kimi əsas sosial ölçüləri təqdim edən bir neçə kateqoriyadan ibarət sosial sxemlə qurulur. Cəmiyyətin üzvləri bir neçə qrupun üzvü ola bilərlər və həm də müxtəlif ideologiyalarda iştirak edə bilərlər. Məsələn, fərdlər eyni vaxtda həm millətçi, həm feminist və s. ola bilər və mental düşüncə modelini, müxtəlif qrupların ideologiyalarını paylaşa bilərlər. Sosial təcrübə və buradan da diskurs, qrupların ideologiyasına nəzarət və onu idarə edə bilər. Bəzən ideologiyalar qruplar arasında rəqabət, münaqişə, hökmranlıq etmə, müqavimət prosesi deməkdir.

Sosial təcrübələr, qrup üzvlərinin diskurslarına qrup ideologiyası tərəfindən nəzarət oluna bilər. Sosial qruplar təhsilin xüsusi formaları, treninqlər, ideya tədqiqatı və s. vasitəsilə ideologiyaların yaranması, onların diskursiv öyrənilməsi və canlandırılmasına səbəb olurlar. Bu ideologiyalar qrupların sosial representasiyasının əsası olaraq fərdi diskursa və digər sosial təcrübələrə nəzarət edirlər. Belə olan təqdirdə, bu həmçinin qrupdaxili qarşılıqlı anlaşma, idarəçilik və əlaqə yaratma bacarığı, qrupdaxili münasibətlərin idarə olunması, rəqabət, münaqişələr və s. üçün vacib vasitədir. İdeoloji sosial təcrübə paylaşılan dilin istifadəsilə qrammatik, diskursiv qaydalar üzərində əsaslanmış mental representasiya kimi müəyyənləşən ideologiyaya əsaslanır. İdeologiyalar sosial təcrübə, qarşılıqlı münasibət və qrup münasibətləri üçün bir əsasdır.

T. Van Deyk "hakimiyyət" konsepti haqqında danışarkən öz elmi işlərində "nəzarət" sözünü işlətməyə üstünlük vermişdir. O nəzarətin bir neçə formasını qeyd etmişdir. Onun fikrincə, nəzarət yalnız sosial təcrübə kimi diskursa münasibətdə deyil, həmçinin idarə olunanların şüuruna, yəni, onların elminə, fikirlərinə, münasibətlərinə, ideologiyalarına və s. münasibətdə həyata keçirilir. Buna müvafiq olaraq qeyd etmək olar ki, diskursa nəzarət edərək həm də insanların şüuruna, başqa cür desək, biliklərinə, ideologiyasına, münasibətlərinə, normalarına, dəyərlərinə nəzarət etmək mümkündür. (9)

İdeologiya və ideoloji təcrübələr təşkilatlar, dövlət, təhsil, mətbuat, ailə və s. kimi müxtəlif institutlar vasitəsilə həyata keçirilir və təşkil

edilir. Belə ki, hökmran qruplar öz dəyərlər sistemlərini norma kimi qəbul etdirmək üçün cəlb etməyə, paylaşmağa və inandırmağa çalışırlar. Belə olduqda, "hakimiyyət" hegemoniya forması aldığı zaman, "ideoloji canlandırma" vacib təşkilati rol oynayır.(3)

Diskurs və hakimiyyət arasındakı əlaqəni təhlil etmək üçün, ilk növbədə, siyasət, KİV, elm kimi müəyyən diskurs formalarına çıxış tapmalıyıq. İkincisi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hərəkətlər şüur tərəfindən idarə olunur. Buna görə də biz insanların ağına, düşüncəsinə təsir, hərəkətlərinə nəzarət edə bilərik və bu prosesi manipulyasiya deyilir.

Hakimiyyət yalnız diskurs "daxilində" və ya "vasitəsilə" həyata keçmir, həm də diskurs "xaricində" qüvvə olaraq mövcuddur. Bu mənada, diskurs və hakimiyyət arasındakı əlaqə sinif, qrup və ya institutun hakimiyyətinin birbaşa təzahürü şəklində özünü göstərir və eyni zamanda onların iştirakçılarının mövqeyindən və ya statusundan asılıdır. Hakimiyyətin diskursda gerçəkləşməsi üsullarını təhlil edək.(5)

1. Fəaliyyətin birbaşa idarə olunması diskursun, məsələn, təhdidlərin, qanunların, əmrlərin, nizamnamələrin, göstərişlərin təsiri ilə və məsləhət, tövsiyə kimi daha az birbaşa formaların köməyi ilə əldə edilir.

2. Reklam və təbliğat kimi inandırıcı diskursiv formalar da adresatın fəaliyyətinə birbaşa təsir etmək məqsədi daşıyır. Onların hökmranlığı iqtisadi, maliyyə mənbələrinə əsaslanır və kütləvi informasiya vasitələrinə və auditoriyanın diqqətinə əlçatanlıq sayəsində həyata keçirilir. Bu halda razılıq ritorik vasitələrin, məsələn, təkrarlamaqlar və metaforaların, metonimiyaların vasitəsilə əldə olunur.

3. Məcburi diskurs formalarından əlavə, ehtimal olunan fəaliyyətə təsir mümkün hadisələrin, vəziyyətlərin və hərəkətlərin, məsələn, çox zaman müxtəlif növ məsləhətlərlə birləşən proqnozlar, planlar, ssenarilər, proqramlar və xəbərdarlıqlar şəklində təsvir edilməsi yolu ilə əldə edilə bilər. Bu halda peşəkarlar ("ekspertlər") hakim qruplar qismində çıxış

edir, hakimiyyət isə biliklərin və texnologiyaların idarə olunması ilə ifadə edilir.

4. Romanlar və ya kinofilmlər kimi geniş yayılmış və təsirli müxtəlif növ mətnlər və ya əsərlər gələcək fəaliyyətin arzu olunan və ya arzuolunmaz xüsusiyyətlərini təsvir edə bilər və dramatik və ya emosional təsvir ritorikasına müraciət edə bilər. Hakim qruplar "simvolik elitalar" adlandırdığımız toplumlardır. Bu diskurs qrupunun fərqli xüsusiyyəti nəinki cari hadisələri və onların mümkün fəsadlarını təsvir edən, həm də fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə qiymətləndirən və siyasi, iqtisadi, hərbi və sosial hakim qrupların rəyini ifadə edən KİV xəbərləridir. Hakimiyyətin əsası ilk növbədə bu üsulla formalaşır ki, bununla da geniş auditoriya kimin hakimiyyətdə olduğunu və nə istədiyini öyrənmək imkanı əldə edir.

Ədəbiyyat

1. Fiske S.T. Social Cognition. / S.T.Fiske, S.E.Taylor. –New York: McGraw-Hill, – 1991. –608 p.
2. Foucault M. Archeology of Knowledge / M.Foucault. –New York: Patheon book, – 2004. – 239 p.
3. Foucault M. Discipline and Punish / M.Foucault. –USA: Vintage Books edition, –2005. – 326 p.
4. Pecheux M. Discourse Analysis / M.Pecheux. –USA: Rodopi Editions, –2005. –264 p.
5. Phillipson, R. Linguistic imperialism / R.Phillipson. –Oxford: Oxford University Press, –2002. –427 p.
6. Seidlhofer B. English as a Lingua Franca in European Multilingualism, Exploring the dynamics of multilingualism/ B.Seidlhofer. –Amsterdam: John Benjamins, –2013. –406 p.

Kəmalə Oqtay qızı Bayramova

Azərbaycan Universiteti

dissertant

mrs.bayramova.kemale@gmail.com

SÜLEYMAN VƏLİYEVİN “QANADI SINMIŞ QUŞ DA UÇARMİŞ” ROMANINDA REPRESSİYA HƏQİQƏTLƏRİ

***Açar sözlər:** Süleyman Vəliyev, repressiya, Qanadı sınmış quş da uçarmış, sürgün*

***Key words:** Suleyman Valiyev, repression, A bird with broken wing also flew, exile*

Giriş

Sovet rejiminin bərqərar olması ilə xarakterizə olunan XX əsrin ilk onillikləri Azərbaycanın dövlətçilik tarixi ilə yanaşı ədəbiyyat tariximizdən də “qırmızı xətlə” keçir. Cəmiyyətə sosialist demokratiyasının qələbəsi kimi təqdim edilən yeni idarə üsulunun gerçək üzü elə quruluşun ilk illərindən etibarən mahiyyətini göstərməyə başlayır. Bu dövrdə “Stalinizm epoxası özünün yeni mərhələsinə qədəm qoyurdu. Sonralar bu mərhələ tarixdə misli görünməyən siyasi repressiyalara gətirib çıxaracaq”dı (4, s.242). Ömür yolu bu zaman kəsiyindən keçən minlərlə insan yeni quruluşa qarşı çıxdığına, rejimin maraqlarına xidmət etmədiyinə görə, hətta, “antisovet ünsürlər arasında nüfuzlu olmasına görə”, “Sovet hakimiyyətinə qarşı üsyanda passiv iştirakına görə (2, s.29) və s. kimi müxtəlif bəhanələrlə ya güllələnmiş, ya da sürgün həyatına məhkum edilmişdir.

Repressiya dalğası kütləvi şəkil alması ilə həm də Azərbaycanın ziyalı potensialına ciddi zərbə vurmuşdur. Arxiv materiallarında qeyd edilir ki, konkret olaraq Azərbaycanda ümumilikdə 1930-40 və 50-ci illərin əvvəllərində 70 min adam repressiya edilib ki, bunun da 29 min nəfəri ziyalılardır (8).

Tarixə “qırmızı terror” adı ilə düşmüş repressiya “əməliyyatlarında” Ə.Cavad, M.Müşfiq, H.Zeynallı və s. kimi onlarla dəyərli qələm sahibləri güllələnərək aradan götürülmüş, H.K. Sanılı kimi bir çox ziyalılarımız istintaq zamanı ağır işgəncə verilərək öldürülmüş, xeyli sayda ziyalımız isə SSRİ-nin ən uzaq bölgələrinə sürgünə göndərilmişdir. Y.V.Çəminzəminli, H.Cavid kimi bir sıra görkəmli nümayəndələri ağır şəraitə dözməyərək dünyasını dəyişmişlər. Sürgün taleyi yaşayan ziyalılardan yalnız az bir hissəsi çətin şəraitə uyğunlaşa bilmiş, Stalinin dünyasını dəyişməsindən sonra bəraət alaraq vətənə qayıtmağa müvəffəq olmuşlar.

50-ci illərdə repressiya olunanlara bəraət verilsə də, uzun müddət repressiya haqqında həqiqətlər, repressiyanın genezisi açılmamışdır. Ədəbiyyatşünas alim Bədirxan Əhmədli repressiyanın xalqa vurduğu zərərin miqyası haqqında yazır: “30-cu illərin anoloqu olmayan repressiya kabusu təkcə istedadlı, vətənpərvər adamları tragik şəkildə həyatdan, sevdiyi sənətindən ayırmadı (bu maddi, statistiklərin hesablayacağı itkidir), həm də on minlərlə oxuma və yazma savadı olmayan adamları belə ağışuna alaraq xalqın şüurunu dəyişdi, onu tərəqqidən saxladı, mənəviyyata, tarixi-etnik düşüncəyə ağır zərbə vurdu (bunu isə artıq statistiklər heç cür hesablaya bilməz!). Neçə-neçə bədii düşüncə, mənəvi-əxlaqi dəyərlər məhv oldu, nəticədə ən böyük ziyanı xalq çəkdi” (5).

Sovet gerçəkliyində repressiyanın mahiyyəti və səbəbləri haqqında yazmaq çətin olmuşdur. Xüsusilə repressiya olunmuşlar başlarına gələnləri öz əsərlərində yazmaq imkanından məhrum olmuşlar. Yalnız 70-ci illərdən sonra repressiyadan sağ qurtulanlar bu barədə yazmaq imkanı qazanmışlar.

Repressiya dalğasından cismən sağ çıxıb bilmiş ədiblərimizdən biri də Süleyman Vəliyevdir. S.Vəliyev 21 dekabr 1916-cı ildə Bakının neft mərkəzlərindən olan Ramana qəsəbəsində anadan olmuşdur. Ədəbiyyata fəhlə sinfinin nümayəndəsi kimi daxil olan ədəbin ilk hekayəsi çap ediləndə onun cəmi 16 yaşı vardı.

Böyük Vətən müharibəsi başlayanda könüllü olaraq ordu sıralarına yazılan və ən qaynar döyüş nöqtələrindən birinə yola düşən S.Vəliyev bu zaman artıq bir neçə əsəri ilə oxucuların dərin sevgisini qazanmışdı.

1942-ci il may ayının 8-də o, Kerçdə baş verən ağır döyüşlərin birində başından yaralanaraq əsir düşür. Bir müddət əsir düşərgəsində qaldıqdan sonra yazıçı bir neçə yoldaşı ilə birlikdə yaxınlıqdakı bomba partlamasından istifadə edərək buradan qaçır və İtaliya partizan dəstələrinə qoşulur. Müharibə bitdikdən sonra Süleyman Vəliyev vətənə çox çətinliklə, on ay sonra gəlib çıxı bilir və yenidən ədəbiyyat sahəsində çalışmağa, yeni əsərlər yazmağa davam edir.

Ədəbiyyatımızda avtobioqrafik əsərlər müəllifi kimi tanınan yazıçının həyatı bir müddət axarına düşmüş kimi görünsə də, belə davam etmir. 40-cı illərin sonlarında rejim keçmiş hərbi əsirlərin sənədlərini yenidən yoxlamağa qərar verir. Bu yoxlamalar Stalinin məşhur 270 №-li qərarına əsaslanırdı. “Stalin Alman-Sovet müharibəsinin başlamasından cəmi 2 ay sonra, 16 avqust 1941-ci ildə 270 nömrəli əmrini imzalayır: sovet əsgərinə əsir düşmək qadağan edilir, əks təqdirdə yerindəcə güllələnəcəkdə. Sona qədər savaşımaq, lazım gələrsə ölmək, lakin heç bir halda təslim (əsir) olmamaq!” (1).

Süleyman Vəliyev də istintaqa cəlb olunur və əsir düşdüyünə görə tezliklə uzaq Sibirə sürgünə göndərilir. Yalnız 1956-cı ildə bəraət alan yazıçı bütün bu hadisələr barəsində sonralar özünün “Qanadı sınımış quş da uçarmış” adlı sənədli romanında geniş söhbət açır.

Süleyman Vəliyev “Qanadı sınımış quş da uçarmış” adlı memuarını Sovet rejiminin zəiflədiyi bir vaxtda, 1989-cu ildə qələmə almışdır. Yazıçı əsəri çətin keçən uşaqlıq illərini təsvir etməklə başlayır. Bununla da oxucuda Rusiyanın işğalı altında yaşayan milyonlarla həmvətənimizin sosial şəraiti barədə dolğun təsəvvür yaratmağa nail olur. Daha sonra o, gənclik çağına təsadüf edən 30-cu illərin dəhşətli günlərini-repressiya dalğasının başlanmasını fərqli tərzdə nəql edir, mübhəm illərin tablosunu özünəməxsus bədii-publisistik dillə əks etdirir: “...Ancaq dolanmaq məsələsi əvvəlki kimi çətindi. Bu hələ dərdin yarısı idi. 1937-ci ildə “tutthatut” (o zaman belə deyirdilər) başlandı. Hər yerdə olduğu kimi, Ramana qəsəbəsinin sakinləri də bundan böyük ziyan çəkdi. Azərbaycan SSR Daxili İşlər idarəsinin bir neçə əməkdaşı bura gəlib kəndimizin mərkəzi, meydan qabağında “müqəddəs ocaq” sayılan Qurban məscidində özlərinə kabinet düzəldərək adamları dindirib divan tutdular. Bağlı, qara maşınlar işə

düşdü. Gecə vaxtı “şübhəli” adamları evdən aparmağa başladılar. Sonra bildik, elə bir ailə yox idi ki, bu tufan onun qohum əqrəbasından yan keçsin” (13, s.13).

S.Vəliyev “Qanadı sınımış quş da uçarmış” sənədli romanında repressiya dalğasının, sovet senzurasının ədəbiyyata təsirini də qeyd etməyi özünə borc bilmişdi. Axı, S.Vəliyevin öz əsərləri də bu senzuranın tələblərinə uyğunlaşmalı olmuşdu. “1937-ci ildə xüsusi tapşırıq əsasən redaktorun adını kitaba yazmırdılar. Qorxurdular ki, onlar birdən “xalq düşməni” çıxar” (13, s.16) qeydi isə həmin illərin vahiməli ab-havasını aydın təsvir edir.

Romanda müəllif 1939-cu ildə hərbi xidmətə yollandığı zaman Lvovda bir neçə rus yazıçısı, o cümlədən də A.Tolstoyla görüşündən bəhs edərkən böyük rus yazıçısının 1937-ci il ilə bağlı xatirələrinə də yer verməklə repressiyanın, siyasi təqiblərin miqyasının yalnız Azərbaycanla məhdudlaşmadığına işarə edir.

S.Vəliyev romanda dahi şairimiz Səməd Vurğunla bağlı xatirələrinə geniş yer verir. Bu da səbəbsiz deyil. Səməd Vurğunla olan yaxın münasibətlərin onun həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdı. S.Vəliyev hərbi xidməti başa vurub gəldikdən sonra Səməd Vurğunun köməyi ilə Yazıçılar İttifaqında Müdafiə ədəbiyyatı bölməsinə müdir təyin olunur. Lakin çox keçmir ki Böyük Vətən müharibəsi başlanır. S.Vurğunun təkidinə baxmayaraq yazıçı elə ilk günlərdən könüllü olaraq cəbhəyə yola düşür, döyüşlərin birində yaralanır, əsir düşür. Çətinliklə düşərgədən qaçır, partizan dəstəsinə qoşulur.

Yazıçı romanda bütün bu hadisələri, müharibənin dəhşətli günlərini, həddindən çox şişirdilərək tərənnüm edilən Sovet dövlətinin gerçək üzünü, müharibədə buraxdığı səhvləri sərt realizmlə oxucuya çatdırır. O, ürək ağrısı ilə qeyd edir ki, müharibə bitdikdən sonra belə sovet dövləti keçmiş əsirləri geri qaytarmağa tələsmir. Stalin rejimi Süleyman Vəliyevin də daxil olduğu batalyonu Çelyabinskə sink zavoduna işləməyə göndərir. 10 ay burada çalışan yazıçı çətinliklə də olsa, Bakıya qayıtmağa müvəffəq olur. Vətənə qayıtdıqda isə atasının dünyasını dəyişdiyini, evlərində isə başqalarının yaşadığını öyrənir. O, həm də öyrənir ki, özü vətəndə olmadığı zaman S.Vurğunun köməyi ilə ailəsi Yazıçılar İttifaqından hər ay yardım

alırmış. Bundan başqa atasının ölümündən sonra isə yetim qalmış qardaşını da S.Vurğun Suvorov adına hərbi məktəbinə yerləşdirmişdi.

Dahi şairin yardımı bununla da bitmir. Yenidən vətənə qayıdan Süleyman Vəliyevin ev şəraitinin düzəldilməsində də o, yardım əlini uzadır.

Müəllif romanda həyatının yeni burulğanından – 1948-ci ildə başlanan istintaqından söhbət açmaqla minlərlə həmvətənimizin qaranlıq həyatına işıq salır. Axı, keçmiş əsirlərin yenidən istintaqa cəlb edilməsi, arşdırmaların başlanması təkcə onun həyatı üçün xarakterik deyildi. “Niyə özünüzü öldürmədiniz?”, “Niyə sağ qaldınız” sualları onunla yanaşı minlərlə həmvətənimizə verilmişdi. Lakin yazıçının sorğu-suala çəkilməsi təkcə əsirlik həyatı ilə bağlı deyildi. Onu daha çətin sınaq gözləyirdi: “Böyük Vətən müharibəsində kontuziya alıb, düşməyə əsir düşmüş yazıçının bu “günahı”ndan yararlanmaq istəyən NKVD müstəntiqləri 1948-ci ildə ona S.Vurğunun əleyhinə “işverənlik” etməyi təklif etmiş, müqabilində günahının bağışlanacağını və firavan həyat vəd etmişlər. S.Vəliyev isə “tale yollarına şəriyyət nuru səpmiş, çətin vaxtlarında onu Yazıçılar İttifaqına işə götürmüş – bölmə müdiri təyin etmiş, mənzil verdirmiş, müharibədə olarkən qoca ata-anasına maddi yardım göstərmiş, yetim-kimsəsiz qalmış kiçik qardaşını Suvorov məktəbinə düzəltdirmiş...” Vurğuna qarşı çıxa bilməmişdir” (11).

“Düşməyə əsir düşmək” kimi ağır cinayətdə ittiham edilən Süleyman Vəliyevin həm də “vətənpərvərlik göstərməməsi”, istintaq orqanlarının S.Vurğunun əleyhinə hazırladığı qorxunc planına imza atmaması gözlədiyi nəticəyə gətirib çıxarır. Yazıçılar İttifaqındakı işindən xaric edilir, “Mübahisəli şəhər” romanının dərci saxlanılır, “Əncir ağacı” adlı hekayə “Revalyusiya və kultura” jurnalının növbəti nömrəsindən çıxarılır. Üstəlik, psixoloji cəhətdən özünü hazırladığı “o günü” yaşayır: “Hələ 1937-ci ildən bilirdim ki, qara siyahıya düşən adamları, gecə evdən qapalı, qara maşınla harasa aparırlar. Mən də öz “gecəmi” gözləyirdim. Ancaq tərsinə oldu. Günün “günorta” vaxtı bir milis işçisi qapımı döyüb içəri girdi, salam verib dedi:

-Mənimlə getməlisiniz. İnciməyin, vəzifəm belədir” (13, s.67).

Yazıçı həmin illərin təsvirini publisistik dillə, qeyri-emosional tərzdə təqdim etsə də vəziyyətin ciddiliyi, rejimin qəddarlığı, amansızlığı, faciənin miqyası barədə dəqiq təsəvvür yarada bilir: “Milis idarəsinə gedən kimi məni maşına mindirib yolasalma məntəqəsinə apardılar. Burada xeyli adam vardı. Onların çoxusu faşistlərə əsir düşənlər, bir qismi də kolxozçular idi. Əsirlərin heç biri buraya nə üçün düşdüyünün səbəbini bilmirdi. Onlara da mənim kimi ittihamnamə oxunmamışdı, məhkəmə bir yana qalsın. Kolxozçulara isə demişdilər ki, onları pis işləyib əmək gücünü yerinə yetirmədikləri üçün buraya gətiriblər. Üç ayadək bu məntəqədə qaldıq. Adamları sürgün etmək planı necə deyim, dolmamışdı. Gözləyirdilər ki, bir xeyli adam yığsınlar” (13, s.69).

Əsərdə yazıçı üç ay bu məntəqədə qaldıqdan sonra İrkutsk, daha sonra isə Bodayboya gətirilir və taleyin ümidinə buraxılmasından ətraflı şəkildə bəhs edir. 50 dərəcə şaxtalı şəraitdə müxtəlif işlərdə çalışaraq həyatda qalma mübarizəsi aparan yazıçı yalnız həyat yoldaşının yanına gəlməsi ilə mənəvi cəhətdən güc tapdığını, bütün çətinliklərə baxmayaraq, ədəbiyyatdan aralı düşmədiyini müxtəlif hadisələr zəminində təqdim edir.

Yazıçı romanın sonrakı bölümlərində qeyd edir ki, 1950-ci ildə yeni ixtisas qazanmaq məqsədi ilə sənədlərini İrkutsk Dövlət Tibb İnstitutuna göndərir. Lakin yazıçının şəxsi vərəqəsində “-(mənfi) 73” rəqəmi yazıldığı üçün imtina cavabı alır: “Müvafiq orqanlar sizin gəlməyinizə icazə vermir” (13, s.78).

Şəxsi vərəqəsində bu rəqəmin yazılması Süleyman Vəiyevə mənəvi cəhətdən əziyyət verirdi. Yazıçı bu məsələ ilə bağlı xatirələrini qələmə aldığı zaman daha emosional təsir bağışlayır, daxili duyğularını açıq şəkildə büruzə verir. Müəllif bu üsulla həm də rejimə qarşı nifrətini əks etdirir: “Mənim müharibə ilə əlaqədar çoxlu adım olub: Əsgər, partizan, repatriat (əsirlikdən, mühacirətdən və s. vətəninə qayıtmış adam), sürgün, xüsusi köçürdölmüş və -(mənfi) 73. Bu sonuncu rəqəm müəmmalı və daha təhqiramiz idi. Onu deməyə belə utanırdım. (Əslində bizə bu adı verənlər xəcalət çəkməli idilər). Qəlbimizə nə qədər toxunublar!

Kimin vərəqəsində “-73” rəqəmi yazılıbsa o, şübhəli və qorxulu adam sayılırdı. Ona cəza vaxtını bitirəndən sonra 73 şəhərdə (bunlar respublika, muxtar respublikaların paytaxtı və vilayətlərin mərkəz şəhərlərinə aiddir) yaşamaq qadağan idi...” (13, s.82).

Yazıcının çətin şərait, mənəvi iztirabla dolu sürgün həyatı yalnız Stalinin ölümündən bir müddət sonra bitir. Böyük çətinliklə, ailəsi ilə birlikdə (sürgündə olduğu müddət ərzində yazıcının qızı və oğlu dünyaya gəlmişdi) Bakıya qaydır. 1956-cı ildə M.C.Bağırovun məhkəməsində S.Vəliyevlə bağlı məsələ də səsləndirilir və onun həbs olunmasının əsl mahiyyəti açıqlanır. Məsələdən xəbər tutan böyük şair Səməd Vurğun yazıçı ilə görüşmək istəyir. Lakin vəziyyətinin ağırlaşması səbəbindən yatağa düşən şairlə görüşmək S.Vəliyevə qismət olmur.

S.Vəliyev yazdığı əsərlərin böyük bir qisminə öz taleyini qələmə alır. Bu yazıcının tək öz “mən”ini bədiiləşdirmək fikrindən doğmur, bunu yazıcının “emosional durumunun simvolik təqdimatı” (9, s.9) kimi düşünmək doğru olmazdı. Yazıçı bu addımı atarkən məsələyə daha geniş aspektdən yanaşır. Ümumsovet insanının taleyi kimi təqdim edən, dolayı yolla sovet gerçəkliklərini bədiiləşdirən, rejimin iç üzünü ifşa etməyə çalışan yazıçı “Qanadı sınmış quş da uçarmış” xatirə romanında da bu əənəsinə sadıq qalır. Rejimin ədəbiyyat üzərindəki təzyiqlərinin azalmasından istifadə edərək hətta, gerçəklik pərdəsini daha çox aralamağa nail olur. Bu roman bədiilik faktoru ilə yanaşı, özündə tarixi faktlar və dəyərli məlumatlar ehtiva etməklə iqiqat qiymətli əsərə çevrilir.

Süleyman Vəliyev həyatının əsas “atributlarından” olan repressiya, sürgün mövzusuna 50-60-cı illərdə qələmə aldığı bir neçə əsərində toxunmuşdur. Lakin bu əsərlərdə o, həqiqəti yumşaldaraq, məkan və zaman məhfumlarını dəyişdirmək priyomundan istifadə etməklə sovet rejimini birbaşa, açıq şəkildə tənqid etməkdən çəkinmişdir. Bununla da o, bir növ sadıq vətəndaş olduğunu sübuta yetirməyə çalışmışdır ki, həmin dövrün təlatümlü, ziddiyyətli vəziyyətini nəzərə alaraq yazıcını ittiham etməyə tələsmək olmaz. “Bu, zamanın zorladığı istedadın faciəsi idi” (3).

Bir neçə xatirə hekayəsində, oçerkində repressiya həqiqətlərinə epizodik şəkildə toxunan yazıçı məhz “Azərbaycan ədəbiyyatının milli özünüdərkə qayıdış və istiqlalçılıq mərhələsi” (7) hesab edilən 70-80-ci illərin sonunda qələmə aldığı “Qanadı sınımış quş da uçarmış” memuar əsərində ilk dəfə olaraq bu barədə yaşadığı, bildiyi, şahidi olduğu bir çox həqiqətləri oxucusu ilə bölüşür. Ədəbiyyatımızda repressiya gerçəkliklərindən bəhs edən ilk memuar əsər sayılan bu roman “həyat faktları və fakta yanaşma etibarilə ədəbiyyatımızda tamamilən təzə olub, tarixi həqiqətlərin bədii formada bərpasına xidmət edirdi” (12). Daha sonralar isə S.Vəliyev sovet gerçəkliklərinə, repressiya həqiqətlərinə müstəqillik illərində qələmə aldığı bədii-publisistik əsərlərində yenidən qaydır. Bu yazılarında o, artıq sovet rejiminin məhv olması səbəbindən bütün həyat həqiqətlərini yazmaqda qələminə sərbəstlik vermişdir.

Süleyman Vəliyevin əsərlərinin bir çoxu avtobioqrafik xarakter daşımaqla yanaşı dövrün epoxal həqiqətlərini özündə əks etdirir. O cümlədən, yaşanmış həyat həqiqətlərindən bəhlənərək qələmə aldığı “Qanadı sınımış quş da uçarmış” romanı ədəbiyyatımızın qiymətli nümunələrindən biri sayılır. Ümumiyyətlə, S.Vəliyev bu romanında o dövrün hadisələrini olduqca çıpaqlığı ilə oxucuya çatdırı bilir. Çünki yazıçı həm ədəbiyyat sahəsində, həm ictimai həyatda püxtələşmiş, həm də rejimin iryənc mahiyyətini dərinədən dərk etmişdir.

Nəzərə alsaq ki, “siyasi repressiyanın həyatdakı ağır nəticələri və onun ədəbiyyata, mədəniyyətə təsiri problemi mövcud ədəbiyyatşünaslıqda hələ də bir sistem halında araşdırılmamış, ayrıca ideya-bədii və fəlsəfi-estetik bir problem kimi öz nəzəri-metodoloji və konseptual elmi qoyuluşunu və həllini tapmamışdır” (10, s.51). Buna görə də repressiya, sürgün taleyini şəxsən yaşayaraq qələmə alan yazıçının yaradıcılığının, o cümlədən “Qanadı sınımış quş da uçarmış” romanının dərinədən araşdırılması, təhlil edilməsi ədəbiyyatşünaslığımızın aktual məsələlərindən biri kimi qarşıda durur.

Ədəbiyyat

1. Bağirov R. Stalinin 270 №-li əmri: əsirləri güllələyin. Azlogos. az21may2020 <https://azlogos.eu/stalinin-270-%E2%84%96-li-%C9%99mri-%C9%99sirl%C9%99ri-gull%C9%99l%C9%99yin>
2. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, Qanun nəşriyyatı 2017
3. Dilimiz və edebiyatımız. “Süleyman Vəliyev - (1916-1996)” 27.02.2017. <https://www.edebi.net/index.php/azerbaycan-edebiyat/azerbaycan-cumhuriyeti/4973-suleyman-v-liyev-1916-1996>
4. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər. İstiqamətlər. Problemlər. Bakı, 2015
5. Əhmədov B. Ədəbiyyat və repressiya. avanqard.net 29.04.13.
6. Əliyeva N. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı (1941-1991)
7. Həbibbəyli İ. Sosialist realizmindən milli istiqlaladək 525-ci qəzet 2017. -6 yanvar.- S.8;10
8. Repressiya faciəsi. https://www.azerbaijans.com/content/1709_az.html
9. Rüstəm Kamal. Repressiya yuxuları. Ədəbiyyat qəzeti. 20 yanvar. s.9. 2017
10. Qasimov C .Siyasi repressiya: Həyatda və ədəbiyyatda. Bakı 2020.
11. Salmansoy Aslan Bağirovun Vurğuna qarşı iki qovluq donosu 2016.03.22 <https://axar.az/news/kult/87740.html>
12. Şirinov F. Repressiya həqiqətlərindən söz açan ilk memuar əsərin müəllifi. Sitat news. 06-02-2017
13. Vəliyev S. Qanadı sınmış quş da uçarmış Bakı, Xan nəşriyyatı, 2017

Könül Şərif qızı Məmmədova

Azərbaycan Texniki Universiteti

dissertant

kenul.yagudova@gmail.com

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ONOMASTİK FRAZEOLOGİZMLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *üslub, frazeologiya, onomastika, müxtəlif, bədii, əsər*

Key words: *style, phraseology, onomastics, variety, art, work*

Frazeoloji vahidin mənası ümumiyyətlə iki aspektdə nəzərdən keçirilir: subyekt-məntiqi (denotativ-mənalı) və konnotativ. Frazeoloji vahidin mənasının denotativ tərəfi, sabit ifadəyə daxil edilmiş obyektiv reallıq haqqında məlumatları əks etdirir. V.N. Telianın fikrinə əsasən “Semantik varlıq adı dil vahidlərinin semantikasına daxil edilərək nitqin ifadəsində reallığı, emosionallığı və üslubi obrazlılığı formalaşdırır. Bu zaman dildə ifadənin ekspressivliyi, yəni təsiredici gücü artmış olur” [1, 5].

Frazeoloji vahidlərin mənası kontekstdə ən aydın şəkildə təzahür edir. Bu səbəbdən də ingilis bədii əsərlərinin nümunələrindən istifadə edərək onomastik frazeoloji vahidlərin qiymətləndirici semantikasının etnospesifikliyinə nəzərdən keçirmək qərarına gəldik. Fikrimizcə, bədii kontekstdə ingilis onomastik frazeoloji vahidləri bir ədəbi əsərin ekstrainqvisitik fonunu əks etdirməklə yanaşı, müəyyən bir xarakterə, hadisəyə, vəziyyətə müəllifin qiymətini verir. Bundan əlavə, kontekstin daşıyıcıları həm personajların özləri, həm də müəllifləri ola biləcək müxtəlif emosiyalarla zənginləşdirir. Onomastik frazeoloji vahidin tərkibinin xüsusi emosional-qiymətləndirici məzmununun kontekstə görə təyin olunduğunu söyləyə bilərik. Beləliklə, emosional məna frazeoloji vahidlərin qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edir.

A.V Merzlyakovaya görə, bədii əsərdəki toponimlər “...əsərdə müəllifin bədii ideyasını dəqiq anlamaq üçün nəinki yalnız işarələrə

istinad edir, həmçinin müəllifin fikrini dəqiq anlamaq üçün ekstralingvistik məlumatları da özündə daşıyır” [2, 99]. Ümumi emosional qiymətləndirmə baxımından toponimik frazeoloji vahidləri, digər qrupların frazeoloji vahidləri kimi, üç qrupa bölmək olar:

- 1) müsbət qiymətləndirilən frazeoloji vahidlər;
- 2) mənfi qiymətləndirilən frazeoloji vahidlər;
- 3) neytral qiymətləndirilən frazeoloji vahidlər.

Mənfi qiymətləndirilən frazeoloji vahidlərin sayının üstünlük təşkil etdiyini qeyd etmək vacibdir. 213 ədəddən 40-ı pozitiv, 50-si neytral və 123-ü mənfi reytinglə müəyyən etdik. Ancaq müəyyən bir kontekstdə (xüsusən də bədii əsərlərdə) frazeoloji vahidlərdən istifadə prosesində onların real konteksti müəllifin semantikasına yanaşması ilə üst -üstə düşə bilməz. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, yazıçılar tez -tez toponimik frazeoloji vahidləri modifikasiya olunmuş (dəyişdirilmiş) formada istifadə edirlər. Beləliklə, hər bir qrupun frazeoloji vahidlərinin mənasının emosional-qiymətləndirici komponentinin xüsusi kontekstlərdə necə təzahür etdiyini nəzərdən keçirək. Xüsusi bədii diskurs mətnləri nümunəsində toponimik frazeoloji vahidləri təhlil edərkən, “özününkü – yad” oppozisiyasının onlarda geniş şəkildə təmsil olunduğu qənaətinə gəldik. Beləliklə, quruluşunda “yad” toponimi olan frazeoloji vahidlərin kontekstlərində mənfi məna üstünlük təşkil edir, çünki həm ingilis, həm də Amerika dil mədəniyyətində yad, hər şeyi ilə ən çox pis, anlaşılmaz, bilinməyən bir şeylə əlaqələndirilir. Məsələn, Artur Heyli “Son diaqnoz” romanında personajları əhatə edən xarici mühit, **a babel of talk**, müəllifin ənənəvi “a babel of talk”, frazeoloji vahidini “a Babel of sounds” komponenti ilə əvəz etdiyi “sound” (“tam fikir ayrılığı; Babil qülləsi” hadisəsindən sonra) frazeoloji vahidinin modifikasiyası olan “talk” ifadəsi ilə xarakterizə olunur.”: *“As she entered the big room with its pile carpet, long walnut table, and carved chairs, she found herself close to Kent O'Donnell and another younger man she did not recognize. Around them was a babel of talk and the air was thick with tobacco smoke”* (Hailey A. “The Final Diagnosis”). Qeyd etdiyimiz

kimi, bədii əsərlərin mətnlərində frazeoloji vahidlərin bu cür çevrilməsi müstəsna bir hadisə deyil. Yazıçılar çox vaxt həm mənə səviyyəsində, həm də quruluş səviyyəsində frazeoloji vahidlərlə oynayırlar. Məsələn, “Sodom and Gomorrah” frazeoloji vahidini götürək. Dil və nitqdə, bir qayda olaraq, mənfi semantikaya malik olan bu ifadə “pis, günahkar bir yer” mənasında işlədilir. Lakin H.G. Wells-in “Dünya Savaşı” romanının bir parçası olan aşağıdakı kontekstdə bu frazeoloji vahid fərqli bir mənaya malikdir: “Why are these things permitted? What sins have we done? The morning service was over, I was walking through the roads to clear my brain for the afternoon, and then – fire, earthquake, death! As if it were Sodom and Gomorrah! All our work undone, all the work...” (Wells H.G. “The War of the Worlds”). Burada “Sodom and Gomorrah” frazeoloji vahidi insan cəmiyyətinin günahkarlığına deyil, məhv olmağa, ölümə, dünyanın sonuna aiddir. Bu mənə mənfi semantika *fire, earthquake, death* leksemləri ilə aktuallaşır. Eyni zamanda, xarakterin mənfi duyğusu sintaktik olaraq - nida cümlələri ilə vurğulanır. Germann Melvillin “Mobi Dik” əsərindən başqa bir sitatı nəzərdən keçirək: “In their gamesome but still serious way, one whispers to the other – “Jack, he's robbed a widow”; or “Joe, do you mark him; he's a bigamist”; or „Harry lad, I guess he's the adulterer that broke jail in old Gomorrah, or belike, one of the missing murderers from Sodom” (Melville H. “Moby-Dick”). Bu kontekstdə “Sodom and Gomorrah” frazeoloji vahidini tapa bilmirik. Bununla birlikdə, müəllif əsərdə xarakteri mənfi tərəfdən xarakterizə edir. Bu bölmənin birinci komponenti - Sodom - onu zinakar (adulterer), ikincisi isə bu ifadənin ümumi qəbul edilmiş semantikasına ilə əlaqəli olan qatil (murderer), kimi təqdim edir – “pis, günah işlədilən bir yer” kimi. Ancaq tərkibində “yad” toponimləri olan frazeoloji vahidlər də müsbət qiymətləndirici dəyəərə malik ola bilər, baxmayaraq ki, onlardan çox azdır - 70 frazeoloji vahiddən 16-dənə müsbət semantikaya malik olduğunu müəyyən etdik. Bədii əsərlərdə də onlara rast gəlinir. Məsələn, “Your friend Mendes, the good Samaritan, dined with me yesterday” (Stanhope Ph. “4th Earl of

Chesterfield. Letters to His Son”) "good Samaritan" ("yaxşı Samariyalı") frazeologizmi, əsərdəki personajlardan birinin danışdığı şəxsin müsbət xüsusiyyətidir. Aşağıdakı kontekstdə, hekayənin adından danışılan personaj, "to cross the Rubicon" ("son qərarı vermək") frazeoloji vahidinin köməyi ilə istəyini, möhkəm xarakterini, qətiyyətini vurğulayır: "All this while you are to suppose my heart was beating, for I had now crossed my Rubicon and was come fairly on the field of battle" (Stevenson R. "Catriona"). Bununla yanaşı, müəllif kontekstində bir frazeoloji vahidin müsbət semantikasını mənfi xüsusiyyət qazanır. Beləliklə, *balm in Gilead* frazeoloji vahid ("Gilead balzamu, təsəlli, şəfa") müsbət semantikaya malikdir. Ancaq aşağıdakı kontekstdə obrazı mənfi cəhətdən xarakterizə edir, bu da obrazın qeyri-səmimiliyinə xitab edən əlavə maskalanma lekseminin sübutudur: "But she never suspected that she was not an angel of healing and the balm of Gilead in disguise, to the suffering neighbors" (Twain M. "The Adventures of Tom Sawyer"). Ancaq ümumiyyətlə, yazıçılar adətən toponimik frazeoloji vahidlərin ümumi qəbul edilmiş mənasına riayət edir və onları kontekstin şərtlərinə əsasən istifadə edirlər. "Yad" toponiminə malik olan frazeoloji vahidlər arasında neytral qiymətləndirmə növlərini ayırmaq olar (17 ədəd). Bunların arasında "be sitting under a canopy of Havana" ("hamının siqaret çəkdiyi yerdə oturmaq"), "from here to Timbaktu" ("dənizin o tayı, uzaq ölkələr"), "have a voice like a Norway bull" ("Yüksək və gurultulu bir səsə sahib olmaq") kimi frazeoloji vahidlər var. və s. Bu frazeoloji vahidlərdən bəziləri müəlliflər tərəfindən bu və ya digər fikri vurğulamaq üçün istifadə olunur. Məsələn, "Don't be disheartened, Mr. Pycroft", "said my new acquaintance, seeing the length of my face. "Rome was not built in a day, and we have lots of money at our backs, though we don't cut much dash yet in offices" (Conan Doyle A. "The StockBroker's Clerk" 1893).

Bədii əsərdə frazeoloji vahidlər müəyyən dərəcədə emosional qiymətləndirmə potensialını ortaya qoyur və frazeoloji reallaşmanın yeni formalarını yaradır. Bu onunla bağlıdır ki, müəlliflər çox nadir

hallarda frazeoloji vahidlərdən lüğətlərdə olduğu kimi istifadə edirlər. Çox vaxt dəyişikliklərə məruz qalır, bu müddət ərzində komponentlərinin dəyişdirilməsi və ya yenidən qurulması, tərkibinin genişlənməsi və s. məruz qalır. Ədəbi əsərin ekstralinqvistik fonunu əks etdirməyə, müəyyən bir xarakterə, hadisəyə, vəziyyətə müəllifin (müsbət və ya mənfi) qiymət verməsinə kömək edən toponimik frazeoloji vahidlərin məhz bu xüsusiyyəti daxildir. Başqa sözlə, onomastik vahid komponenti olan frazeoloji vahidlər ədəbi əsərin məcaziliyini və bədii obrazlılığını genişləndirir, əsərə emosional effekt verir və elə ifadə yaradır ki, bu da oxucunun müəllifin dünya mənzərəsini qavraması üçün çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Телія В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986. — 141 с.
2. Мерзлякова А.Х. Сопоставительный анализ лингвокультурных концептов: монография. - LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. – 120р.
3. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь, М.: Наука, 1986. 141 с.

Aytən Arif qızı Məmmədova

Gəncə Dövlət Universiteti

dissertant

aytenferecova@yahoo.com

İŞGÜZAR İNGİLİS DİLİNDƏ SABİT VAHİDLƏRİN MƏNASINI TƏTBİQ ETMƏK ÜÇÜN KOQNİTİV MEXANİZMLƏR

Açar sözlər: *dil, sabit, vahid, işgüzar, koqnitiv*

Key words: *language, stable, unified, businesslike, cognitive*

İngilis dilində sabit vahidlərin mənasını anlamaq üçün koqnitiv mexanizmləri müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün koqnitiv dilçilik nəzəriyyələrinin əhatəsini qısaca təsvir etmək, etiket, məzmun və üslub baxımından təsnifatlarına uyğun olaraq işgüzar ingilis dilində sabit vahidlərin mənasını həyata keçirməyin koqnitiv mexanizmlərini təhlil etmək vacibdir. Koqnitiv dilçiliyin əsas mövzusu dil idrakıdır, çünki dil və insan şüuru arasındakı əlaqəni o yaradır. Ümumi qəbul edilmiş koqnitiv dilçilik nəzəriyyəsi yoxdur; elm hələ də sözlərin və ya dil ifadələrinin mənasını dərk etmək üçün vahid koqnitiv mexanizmlər nəzəriyyəsini inkişaf etdirməmişdir. Müxtəlif elm adamları, koqnitivliklə bağlı müxtəlif konsepsiyalar, bir çox fərqli anlayışlar irəli sürdülər. Konseptual integrasiya, konseptual sahələr arasında bir növ xəritələşdirmə və ya proyeksiya olaraq təyin olunur. Onun mahiyyəti, orijinal mental məkanların yeni konstruksiyalaşdırılmış məkanlara göstərildi. Konstruksiyalaşdırılmış məkan orijinal məkanların heç biri ilə eyni deyil və elementlərinin sadə bir məcmusundan ibarət olmur, öz mənası olan yeni bir zehni məkanı təmsil edir. Bu bütövlükdə işləmək üçün əlverişli, vahid, yığcam, yadda saxlanılması asan bir quruluşdur. Konseptual integrasiya ən sadə misal, mövcud bir çərçivəyə bir obyektin və ya vəziyyətin yazılmasıdır [2, s. 47].

Bir dildə sabit vahidlər anlayışının da bir çox fərqli izahı vardır, lakin ümumilikdə əksər tədqiqatçılar dildəki sabit vahidlərin (sabit ifadələr) iki ümumi xüsusiyyətə malik olduğu ilə razılaşırlar - heterojen və təkrar oluna bilən. Bu ümumi xüsusiyyətlər frazeoloji vahidlərə malikdir (bir-birinə qaynaşmış, birlik və uyğunluq, V.V.Vinoqradov konsepsiyasına görə), tərcümə ədəbiyyatında ümumiyyətlə idiomatik ifadələr, atalar sözləri və deyimlər adlanır. Bu siyahıya müxtəlif növ qanadlı sözlərə və ya ifadələrə bərabər olan qalib sözlər əlavə edilə bilər.

İşgüzar ingilis dili, müəyyən spesifik vasitələrə malik olan ayrı-ayrı nitq qollarını özündə ehtiva edərək müəyyən edilir. Bu vasitələr funksional üslub adlanan həyatın müəyyən sahələrində istifadə olunur. Ümumiyyətlə, işgüzar üslub həm ticarət, həm də inzibati-rəsmi ünsiyyətə xidmət edir. İş tərzı əsasən yazılı nitqdə mövcuddur, baxmayaraq ki, müəyyən hallarda şifahi olaraq da istifadə olunur (rəsmi protokol tədbirlərində danışarkən). Rəsmi iş tərzının iki xüsusiyyətini qeyd etmək olar:

“- rəsmi işgüzar üslubunun ifadə etdiyi məzmunun əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, orada hər hansı bir qeyri-müəyyənlik, ikibaşlılıq olmamalıdır;

- rəsmi işgüzar üslub müəyyən qədər və ya daha çox məhdud mövzularla xarakterizə olunur ” [3, s. 67].

İşgüzar ingilis dilinin leksik tərkibi baxımından, qeyd etmək lazımdır ki, işgüzar İngilis dili leksik tərkibinin dili sistematik olması səbəbindən sözün özünün semantikasi ortaya çıxır və buna görə də sözlər, onları başa düşmək üçün xüsusi idrak mexanizmləri tələb edir. Beləliklə, işgüzar ingilis dilində fərdi sözlərin və ifadələrin əlavə mənaları yaranır, Bu ifadələr zaman keçdikcə sabitləşir. Nümunələr: *to meet one's commitments* [4, c. 44] – yerinə yetirmək mənasında deyil, götürülmüş öhdəlikləri yerinə yetirmək deməkdir. Burada, konseptual integrasiyanın koqnitiv nəzəriyyəsinə görə, iki mental məkanın birləşməsinə rast gəlinir – *meet* feili metaforik olaraq dəyişdirilərək gündəlik həyatda işlədilən feil mənası dəyişərək mental məkan təsəvvürünün məcazi olaraq dəyişdirilməsi ilə “öhdəliklər”

commitments mental məkanında işlədilərək yeni məna qazanmışdır. İki mental məkan birləşdikdə, yeni bir məna daşıyan bir qarışıq meydana gəlir – “öhdəliklərin yerinə yetirilməsi”. Bu ifadə, şübhəsiz ki, bir zamanlar dildə təsadüfən yaranmışdı, lakin zaman keçdikcə geniş istifadə olunmağa başlamış, dilin sabit bir vahidinə çevrilmişdir. Bu cür sabit ifadələr, qalıblar, ümumiyyətlə, frazeologiya sahəsinə aid deyillər, çünki idiomatikliyi yoxdur. Əslində idiomatizm burada mövcuddur, yalnız çox köhnəlmiş formada. *Meet* (Görüşmək) feili “yerinə yetirmək” mənasında o qədər adılşdı ki, “görüş” mənası ideomatikləşdi.

Bu cür dəyişən digər nümunələr: *to put in a claim for compensation* –qoymaq mənasında yox, təzminat tələb etmək mənasında; *to dishonor a bill* – şərəfdən məhrum etmək deyil, veksəl verməkdən imtina etmək; *a life policy* – həyat siyasəti deyil, sığorta vəsiqəsi [4, s. 45]. Bütün bu ifadələr, konseptual integrasiya nəzəriyyəsinə görə, bu cür ifadələrə daxil olan sözlərin keçmiş metaforik, idiomatik mənasını nəzərə alaraq yeni bir ifadə semantikasi yaradan fərqli mental məkanların sözbirləşməsi kimi şərh edilə bilər. İşgüzar üslub yalnız ingilis dilində deyil, başqa dillərdə də dəqiqlik tələb edir. İşgüzar dildə dəqiqlik və birmənalılıq tələbi mütləq tətbiq olunur, çünki işgüzar dildə qeyri -müəyyənlik qəbul edilməzdir. Bu tələb, leksikanın terminoloji xüsusiyyətinə və dilin sabit vahidlərinə, çoxlu sayda ümumi və xüsusi terminlərə, ortaq leksik vahidlərin olmamasına səbəb olur. Sabit birləşmələr və terminoloji ifadələr arasında sərhəd çəkmək çox vaxt çətindir. Misal üçün: *ready money down* [5, s. 69] – pulu yerə atmaq mənasında deyil, əksinə - dərhal nağd şəkildə ödəmək mənasındadır. Burada, yuxarıdakı nümunələrdə olduğu kimi, yeni bir sabit ifadə semantikasi meydana gətirən zehni məkanların birləşdiyini görürük. Ancaq eyni ifadə terminoloji ifadə sayıla bilər, çünki müəyyən mütəxəssislər tərəfindən müəyyən şəraitdə və müəyyən mənada istifadə olunur. Üstəlik, bu ifadənin mənası, tərkibə daxil olan ingilis sözlərinin - *ready, money, down* (hazır, pul, aşağı) – həqiqi mənada istifadə olunan semantikanın cəminə uyğun

gəlmir. Əlbəttə ki, işgüzar materiallar yalnız terminoloji cəhətdən sabit vahidlərdən istifadə etmir.

İşgüzar ingilis dilində olan sabit vahidlər roluna görə, bəzi qaydalara əsasən, etiket, məzmun və üsluba görə bölünə bilər. Etiketli sabit vahidlər, müraciət etiketlərini ehtiva edir: *Dear Sir*, *Dear Madam*, *Dear Mr* kimsə və ya *Dear Mrs* kimsə və ya *Dear Miss* kimsə (əgər soyadı varsa), *Dear Sir or Madam*, *Dear Sirs* [6, c. 18]. İki zehni məkanın birləşdiyi də olduqca aydındır - işi və şəxsiyyəti. İngilis dilinin bütün bu sabit işgüzar sabit vahidlərində **dear** (**əziz**) sözü artıq heç kim tərəfindən “**əziz**” olaraq qəbul edilmir. Semantikasi dəyişdirilmir, burada adresantdan adresanta işgüzar əlaqələri qurmağa və ya qorumağa dəvət etməsi deməkdir. Bu müraciətin əlavə mənası (konnesant), adresantın işgüzar ingilis dili etiketində və işgüzar ingilis dili çərçivəsində ünsiyyət qurmasıdır. Yəni gizli məlumatları, qarşılıqlı ünsiyyət qaydalarına dair müqavilənin şərtlərini ehtiva edir. Şəxsi məktublar, iş sahəsindən kənarda, həqiqətən də əziz bir insana ünvanlansa belə, o ifadələr ehtiva etmir. Etiket işgüzar ingilis dilinə - bir çox standart konstruksiyalı sabit birləşmələr də aiddir. Məsələn: *thank you for your very nice letter* – müxbirin məktubunu nəzakətlə qiymətləndirməklə yanaşı, bu məktubun alındığını və lazımınca qiymətləndirildiyini göstərir; *you are welcome to visit us* – adresanta baş çəkmək üçün dəvətnamə; *if you wish* – adresantın müəyyən şərtlərini qəbul etməyə hazır olduğunun ifadəsi; *can you let me know* – məlumat verməsini xahiş edir; *I look forward to meeting you* – dəvətin təsdiqlənməsi [6, s. 112]. Bütün bu düsturlar, göründüyü kimi, ümumiyyətlə, nəzakəti ifadə etmək vasitəsidir. Ancaq sadəcə salamlama və ya vida formulalarından fərqli olaraq, onlarda artıq semantik məzmun var. Bununla birlikdə, bu sabit vahid qrupu, müəyyən mental məkanların kəsişməsində yeni *blend* kimi də şərh edilə bilər. Ən kiçik metaforik və ya idiomatik olmasa da, bu cür sabit vahidlərin mənası, onlara daxil olan sözlərin mənalарının sadə bir məcmusu kimi aydındır. Ancaq bu cür sözlərin istifadəsi, onların yazılması və ya oxunması artıq insanı işgüzar ingilis dilinin mental

məkanına daxil edir. Bunu işgüzar ingilis dili çərçivəsində deyə bilərik və freym (informasiya verən) öz korrespondentindən (informasiya alanın) oxşar, eyni üslub çərçivəsində bir cavab gözlədiyini başa düşür. Etiket sabit birləşmələrində praktiki məlumatlar olduğu üçün onlar mənalı qəlib sözlərdə birləşirlər. Məzmunlu sabit vahidlər, məlumat məzmunu olan, yəni müəyyən bir mətn üçün vacib olan müəyyən məlumatları alıcıya çatdıran sabit vahidlər kimi başa düşülür. Burada artıq sabit vahidlər adresanta müəyyən təsir göstərir, yəni onların semantikasını əhəmiyyət baxımından birinci yerdədir.

Ədəbiyyat

1. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика. М.: Наука, 2000. 466 с.
2. Скребцова Т. Г. Когнитивная лингвистика. СПб.: СПбГУ, 2011. 256 с.
3. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М.: Высшая школа, 1977. 335 с.
4. Гаудсвард Г. Английский язык для делового общения. М.: Омега-Л, 2007. 244 с.
5. Голденков М. Осторожно, hot dog! М.: Проартбук, 2007. 179 с.
6. Васильева Л. Деловая переписка на английском языке. М.: Айрис-пресс, 2015. 351 с.

Əfsanə Əbülfəz qızı Baxşəliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

doktorant

afsana.baxsaliyeva@bk.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ “DOST” KONSEPTLİ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ONLARIN DİLDƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: *atalar sözləri, dost, konsept, koqnitivlik, dil, ifadə*

Key word: *proverbs, friend, concept, cognition, language, expression*

Paremiyalar müəyyən bir konsepsiya ilə bağlı tarixi fikirləri əks etdirən xüsusi bir lüğət tərkibini əks etdirir. Bununla birlikdə, paremiyalar tarixi inkişaf müddətində cəmiyyətdə baş verən bəzi dəyişiklikləri əks etdirə bilər. İngilis və Azərbaycan dillərində dost və düşmən konseptini ifadə edən atalar sözləri dildə xüsusi bir lay təşkil edir. Bu ifadələr, dilin ən qədim qatlarına aiddir, artıq unudulmuş, xalqın yaddaşından silinmiş inanc, inam və adət-ənənələrlə bağlı olur. Atalar sözü və məsəllər hər bir xalqın dilində, tarixində, folklorunda, həyata, ətraf mühitə baxışında əks olunan dil vahidləridir. Atalar sözü və zərb məsəllər çox qədimdən yaranmış və tarix boyu nəsil-dən-nəslə keçmişdir. A.V.Kunin atalar sözləri və məsəlləri “*.IV sinif frazeoloji vahidlərə aid edir və onları kommunikativ frazeoloji vahidlər adlandırır. Atalar sözləri ümumiyyətlə qafiyəli olaraq yığcam formada az sözlə çox fikir aşılایıcı şəkildə olur*” (4,72).

Atalar sözləri konseptual xarakter daşıdıqlarına görə ingilis və Azərbaycan dillərində eyni atalar sözlərinə tez-tez rast gəlmək olur. Bu tip atalar sözləri mənəvi-psixoloji səciyyə daşıyaraq ümumbəşəri konseptləri əks etdirir ki, bu konseptlərdən biri də hər iki dildə işlənən “dost” və “düşmən” konseptidir.

Atalar sözləri struktur-semantik cəhətdən bitmiş bütöv olaraq heç bir əlavə struktur vahid tələb etmir. Atalar sözləri bir bitmiş fikir ifadə

edir və konfigurasıya tələb etmir. Atalar sözləri də sabit birləşmələr kimi dildə yaranmır, nitq prosesinə hazır şəkildə gəlirlər. Atalar sözləri folklor mənşəli olub xalqın tarixi və mədəni təcrübəsini əks etdirir.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki atalar sözləri xalqın adi həyatı ilə, adət-ənənəsi, inamlar və etiqadları ilə əlaqəlidir. Bu tip sabit ifadələr Azərbaycan ingilis xalqının tarixi ilə bağlıdır və bunların əksəriyyətini məcazi mənada işlənilmiş konstruksiyalar təşkil edir. Hər iki dildəki atalar sözlərinin sırasında isə Bibliyadan və Qurandan gəlmə atalar sözləri birinci yerdə durur.

Atalar sözü tək bir leksik vahid və ya söz birləşməsini əvəz etmir, o, bütöv bir nağılı, bir əhvalatı təmsil edərək, komponentləri müstəqil mənada çıxış etməyə malik nitq vahidləridir.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki atalar sözləri arasında semantik bənzərlik həddindən artıqdır. *“...dünyanın müxtəlif xalqlarında insanların həyatının obyektiv qanunauyğun şəraiti ilə əlaqədar olan bir sıra ümumi anlayışlar mövcuddur. Məlum olduğu üzrə xalq ən yaxşı mənəvi keyfiyyətləri –vəfalı, vicdanlı olmağı, əməksevərliyi, dostluq və yoldaşlığı, cəsarəti və təvazökarlığı təqdir etdiyi halda insanın qəbahətlərinə, yalançılığa, boşboğazlığa, oğurluğa, axmaqlıq və qorxaqlığa öz nifrətini bildirir”*(2,62). “Dost” konseptinə bütün dünya xalqlarında demək olar ki, münasibət eyni olmuşdur. Hər bir xalqın tarix boyu milli və şəxsi dostları mövcuddur. Bununla belə ingilis və Azərbaycan xalqlarının dost anlayışına, konseptinə müəyyən fərqli baxışları mövcuddur ki, bunlar da onların dillərindəki söz və ifadələrdə öz əksini tapmışdır. Araşdırdıqda məlum olur ki, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan xalqının təfəkküründə formalaşan atalar sözlərində dost konsepti əks olunmuşdur. Bu paremyalardakı dost anlayışına münasibət hər iki xalqın şüurunda o qədər də fərqlənmir. Məsələn, *“dost başa baxar, düşmən ayağa; dost yaman gündə tanınar; dost yolunda boran olar, qar olar; dostu borc pul vermə, hər ikisi əldən gedər; dostluq üç almadır: gah ikisi səndə biri məndə, gah ikisi məndə biri səndə; dostluqla tutub düşmənliklə yıxma; və s.”*(1). İngilis: *A real friend is one who walks in when the rest of the world walks*

out. – Əsl dost dünyanın geri qalanı çıxanda tək içəri girən şəxsdir; *Lucky are those who find a true loyal friend in this fake world.* – Bu saxta dünyada sadıq dost tapan şanslı şəxsdir; *Friendship is like a melon you must try one hundred to find a good one.*” – Dostluq yemiş kimidir. Bir dənə yaxşı tapmaq üçün 100 dənəsini yoxlamalısan; *Friendship is about finding people who are your kind of crazy.* – Dostluq sənin kimi çılgın olan insanlar tapmaqdır” (3,67).

Paremioloji vahidlərin təhlili göstərir ki, ingilis dilində fərqləndirici komponentlər bunlardır: möhkəm və dərin dostluq münasibətləri, həmçinin dostluq - ən yüksək dəyərdir. İngilis dilindəki “friend” sözünün Azərbaycan dilindəki “dost” sözündən fərqləndirən xüsusiyyətlər: hər şey ilə razılaşan dost etibarlı deyil, dostlar arasındakı məsafə münasibətləri möhkəmləndirir, dost zarafatdan daha vacibdir. Fərqləndirici komponentlər Azərbaycan və ingilis dillərində öz əksini tapmışdır. Bütün komponentlərin hər zaman keçərli olduğunu demək olmaz. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan və ingilis dilində hər zaman real şərtlər nəzərə alınmır.

Ədəbiyyat

1. Atalar sözləri. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
2. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, 245 s.
3. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı: Nurlan, 2006, 368 s.
4. Кунин А.В. Фразеология английского языка. – М.: Международные отношения 1972, 289 с.

Arzu Talib qızı Hüseynova
Gəncə Dövlət Universiteti
dissertant
saadatmursaliyeva1@gmail.com

GÖYTÜRK CƏMİYYƏTİNİN ETNOMƏDƏNİ HƏYATI

Açar sözlər: *Göytürk dövlətçiliyi, hunlar, etnik varislik, etnik mədəniyyət, tarixi və mədəni ənənələr*

Key words: *Göktürk states, hunns, ethnic heritage, ethical culture, historical and cultural tradition*

Göytürklərlə bağlı məlumatların bir çoxunda onların şəcərəsi doğru olmayaraq daha çox Göytürk dövlətçiliyi mərhələsi ilə məhdudlaşdırılır. Bu məlumatlar daha çox tarixşünaslığa və mənbəşünaslığa aid olan əsərlərdə müşahidə edilir. Məsələyə dilçilik baxımından yanaşıldıqda isə Göytürklərin etnik bir vahid kimi daha qədimlərə bağlı olduğunu təsəvvür etmək mümkün olur. Dövlətçilik və dil varisliyi bütün dövrlərdə, bütün məqamlarda bir-birinin üzərinə düşməyə də bilər. Mümkündür ki, eyni dil mənşəyinə mənsub olan etnik qruplar arasında ictimai-siyasi həmrəylik və vəhdət mümkün olsun və ya onların ictimai-siyasi birlik yaranmasın. Bundan fərqli olaraq dil ənənələri yaşayır və özlərinin malik olduğu ilkin, eyni zamanda ən qədim varisliyini qoruyub saxlayır. Əlbəttə, istisna deyildir ki, ayrı-ayrı ictimai-siyasi və ideoloji mühitdə yaşayan eyni etnik mənşəli xalqların dillərində zaman-zaman müəyyən struktur-semantik və tələffüz-nitq fərqləri baş vermiş olsun. Ancaq həmin xalqların dillərində genetik ənənələr itmir, öz varlığını mühafizə edir. Bu mənada, Göytürk dövlətçiliyinin bünövrəsi miladın 6-cı əsrinə aid olsa da həmin dövlətçilikdə təmsil olunan dilin daha qədim tarixi vardır. Burada Göytürklərin mənsub olduğu dilin genetik mənşəyinin araşdırılmasına getməyərək onu demək lazımdır ki, həmin dövrdə dövlətçiliyin informasiya vasitəsi olan dil özünün struktur tərkibi və

semantik imkanları ilə əlaqədar xeyli inkişaf etmiş dil kimi işlədilmişdir. Hər hansı dilin zəngin ifadə imkanlarına malik olması onun dövlətçilik zəminində təkmilləşmiş olduğunu söyləməyə imkan verir. Çünki dilin inkişafı və zənginləşməsi prosesi onun dövlətçilik səviyyəsində qəbul edilməsi və işlədilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Bu mənada demək olmaz ki, Göytürk dövründə işlədilən dil birbaşa məhz həmin mərhələdə baş vermişdir. O zaman təkmil olan bir dildən dövlətçilik zəminində tam hüquqlu bir informasiya vasitəsi kimi istifadə edilməsi onu göstərir ki, Göytürk dilinin ənənələri ondan əvvəlki dövlətçilik qurumlarında inkişaf etmiş, möhkəmlənmiş və zənginləşmişdir. Ehtimal ki, Göytürk dili tarixin müəyyən dövrlərində öz ənənələrini inkişaf etdirmiş, Göytürk dövlətçiliyindən əvvəl mövcud olmuş Böyük hun dövlətçiliyi zamanında həmin ənənələri zənginləşdirmişdir. Göytürk dövründə isə bu dil daha əzəmətli bir informasiya vasitəsinə çevrilərək böyük dövlətçilik mərhələsində geniş istifadə mühiti yaratmışdır. Doğrudur, ayrı-ayrı mənbələrdə hunların yaratdığı dövlətçilikdə ictimai ədalətin mövcud olmadığı, qəddarlığın və haqsızlığın baş alıb getməsi, rəhimsizlik və qəddarlığın adi vəziyyət aldığı barədə bir çox fikirlər də irəli sürülür (Сыма Цянь. 1992: 277). Bir sözlə, hakimiyyətin həyata keçirdiyi tədbirlər quldurluq hərəkəti ilə eyniləşdirilir ki, bu da türk hakimiyyətinin çin düşüncəsindəki qeyri-səmimi münasibətlərindən doğan təəssüratlarının nəticəsi kimi qəbul olunmalıdır. Qədim hun imperiyasının bünvərəsi eradan əvvəl 209-cu ildə Metenin atası Tuman xan tərəfindən qoyulmuşdur. Onların əsas münaqişələri qonşu Çinlə başlamışdır (Muxtarova. 2013: 129). Ayrı-ayrı müəlliflər hətta, hun imperiyasını qəddar, qaniçən, davakar, zorakı, çöl imperiyası kimi nifrətləyiq tərzdə təqdim etmişlər (Томсон. 2008: 132). Mənbələrdə hunların ictimai-siyasi fəaliyyəti qəddarlıq və qeyri-humanist hadisə kimi xatırladılmaqla yanaşı onların mədəniyyəti də gözdən salınaraq yalnız çöllü təbiətinə uyğun “ağız ədəbiyyatı” nümunələri kimi adlandırılmışdır. Guya onların yazı mədəniyyəti olmamış, yaratdıqları nümunələr ağızdan-ağıza gəzən eposlar səviyyəsindən kənara çıxmamışdır.

Hunlar haqqındakı yazılarda hətta onların etnik tərkibi barədə də yanlış fikirlər irəli sürülmüşdür. Bütün bunlar nə dərəcədə çaşdırıcı təəssürat yaratmaya meylli olmasına baxmayaraq Çin və Qərbi Avropa mənbələrində hunlarla bağlı müəyyən tayfa, şəxs, titul adları saxlanılmışdır ki, onların da böyük əksəriyyəti hun-türk mənşəlidir. Məsələn, *boquğuq tutqan* (qoşun başçısını, sərkərdəni tutmaq); *ao-tot-ordo* (düşərgə), *qağan-xağan* (böyük hökmdar-xağan); *təgin* (tigin - titul); *açıq-qan* (xalis, təmiz xanım), *oy bars* (tülkü), *ch'engli-taŋri* (Göy tanrı) və s. (Тенишев. 1994: 52-53).

Hunların, o cümlədən qədim türklərin tarixi, etnik tərkibi, mədəni ənənələri və dilləri barədə tədqiqat aparən mütəxəssislərin əksəriyyəti milli mənşəcə türk xalqlarının nümayəndələri olmadığı üçün bir çox tarixi həqiqətlər dolaşdırılmış, məsələlər aydınlaşdırılmaq əvəzinə qaranlıqlaşdırılmışdır. Bəzi hallarda isə özləri də hiss etmədən gizli həqiqətə bir işıq yolu açmalı olmuşlar. Məsələn türk və monqol dillərinin görkəmli tədqiqatçısı Q.İ.Ramstedt hunların dilini dolaşmış bir şəkildə təsəvvürə gətirərək bu dili türk dillərinin monqol dilindən ayrılmadığı dövrə aid edir. Guya ki, türk və monqol dilləri eyni genetik mənşəyə malik imiş. Ancaq onu da qeyd edir ki, artıq bu baxış köhnəlmişdir. Çünki sonradan məlum olur ki, altay dillərinin ayrılması prosesi bundan əvvəlki dövrlərə aid imiş. Hun dili haqqındakı mülahizələrində isə o da göstərilir ki, Çin mənbələrində *Xunnu-hunnu* adı *sünni* şəklində ifadə edilmiş və bu ad ilə də tanınmışdır (9). Bu sahədə tədqiqatların əlbəttə genişləndirilməsinə zəruri bir ehtiyac vardır. hun etnotoponimi ilə bağlı bu məlumatın izinə düşülsə bəlkə də bir çox gizlin məsələlərə aydınlıq gətirilməli olardı. Bu hunla əlaqədar belə bir faktı xatırlatmaq lazımdır ki, indiki Samux rayonunun ərazisində *Sünnilər* adlı bir olmuşdur. Sonralar inslarda bilməyərəkdən belə bir təsəvvür yaranmışdır ki, *sünni* adı islam təriqəti ilə bağlıdır. Odur ki, düşünmədən, araşdırmadan kəndin adı dəyişdirilib və Füzuli adlandırılıb. Mənbələrdə o da göstərilir ki, Lyan tarixinin “Bütün Şərqlə varvarlarının salnaməsi” hissəsində juanlar sünnilərin (hunların) varisləri adlandırılır (9).

Türk və hun etnosunun tarixi barədəki fikirlər qarışsa onların dil birliyi bardə də konkret fikir aydınlığının baş verməməsinə səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar daha konkret fikir görkəmli türk dilçisi Tələt Təkinə məxsusdur. Onun “Hunların dili” adı altında çap etdirdiyi cəmi 59 səhifəlik bir kitabda elm üçün çox qiymətli məlumatlar vardır. Kitabda hun sözlərinin çin dilindəki izləri araşdırılır. Burada *tanrı* (Göy, Səma, Göy Allahı) *kut* (həzrət, cənab, uğurlu), *tuğ* (bayraq), *börü* (qurd), *tök* (kök, tox, tosqun) kimi sözlərin təhlili xüsusilə diqqəti cəlb edir (Tekin Telet. 1993:9-13). Oxşar sözlər həmçinin E.R.Tenişev tərəfindən də araşdırılmışdır (Тенишев. 1994: 52-53).

Göytürk dövlətçiliyi tarixi baxımdan 216-cı ildə süquta uğramış hun dövlətçiliyindən sonra formalaşaraq 552-744-cü illər ərzində Mərkəzi Asiyadan tutmuş Avropaya qədər böyük bir ərazidə güclü imperiyaya kimi mövcud olmuşdur. Hun imperiyası V əsrin ikinci yarısında süquta uğradıqdan sonra ayrı-ayrı pərakəndə dövlətçilik qurumları peyda olmağa başladı. Onların bir çoxu Çindən asılı vəziyyətə düşdüyündən tarix səhnəsində çox da davam gətirə bilmədi.

Ədəbiyyat

1. Muxtarova Ə. (2013). Türk xalqlarının tarixi. Bakı: Adiloğlu, 446 s.
2. [ru.wikipedia.org/wiki/ Хунну](http://ru.wikipedia.org/wiki/Хунну).
1. З.Сыма Цянь. (1992). Исторические записки. Москва: Восточная литература, Т. ВІ, , 483 с.
3. Tekin Telet. (1993). Hunların dili. Ankara: Doruk Yayınları, 59 s.
4. Тенишев Э.Р. (1994). Гуннов язык. Языки Мира. Тюркские языки. Москва: Индирии, 543 с.
5. Томсон Е.А. (2008). Гунны. Грозные войны степей: пер. с. англ. Л.А. Игоревского. Москва: Центрополиграф, 132 с.
6. Yusifov M. (2001). Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 430 s.

Aida Vahid qızı İsmaylova

Gəncə Dövlət Universiteti

dissertant

aida-profit@yandex.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ “İSİM + İSİM” STRUKTURLU MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN GENEZİSİ VƏ İDENTİFİKASIYASI PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *semantika, struktur, isim, ingili, dil*

Key words: *semantics, structure, noun, English, language*

N + N mürəkkəb sözlərin semantikasının formalaşması isim düzəldən sözləri bildirir. Çox vaxt isim əmələ gətirən sözlər məntiqi-predmet məna potensialını göstərir. Müəyyən məhsuldar ismin oynadığı rol onun semantikasından asılıdır. E.S.Kubryakovanın fikrinə görə, isim əmələ gətirən sözləri səciyyələndirən mühüm anlayışlar sırasında predmet, şəxs, yer və başqa konseptlər durur (1, 56). Yaşayış mühitini bildiren isimlər yer, xüsusi təyinatlı obyektlər isə vasitələr kimi konseptuallaşdırılır. Bu ifadə təkcə oxşar mənaları olan sadə, törəmə olmayan adların kütləsi ilə təsdiqlənmir, həm də *nomina loci*, *nomina agentis* və s. kateqoriyalarını yaradan xüsusi sözdüzəldici formativlərin mövcudluğu ilə təsdiqlənir. İngilis dilindəki bütün isimlər adların rol təsnifatına görə təsnif edilə bilər. Onun fərqləndirdiyi birinci sinif adlar fəaldır. O, ilk növbədə alətlər və mexanizmlərdən ibarətdir, məsələn, *iyənə - sancan bir şey, çəkic - mismarları vuran bir şey, bıçaq - kəsən bir şey* və s. Əşya, məfhum, anlayış adlarını təsvir edən obyektlərin standart istifadə vəziyyətində vasitə olmayan rolları var. Məsələn, qapı - açılıb bağlanılan əşyadır, döşəmə üzərində gəzdiiyin şeydir, ev - yaşadığın yerdir və s. Mürəkkəb sözün mənasını formalaşdırarkən məhsuldar isimlərlə ötürülən anlayışlar vahid konseptual strukturda birləşir. Konseptin əlaqələndirilməsi səviyyəsində feillə ifadə olunan prosessual əlaməti ifadə edən konseptin köməyi ilə predmet sahəsinin isimlərlə ifadə

olunan iki anlayışı arasında əlaqə qurulur. Tədqiqatçıların nöqteyi-nəzərindən məntiqin bir hissəsi olan mereologiya bütöv və onun hissələri, çoxluq və onun elementləri arasındakı əlaqəni təsvir edir. Struktur-semantik yanaşma çərçivəsində mürəkkəb sözün genezisi problemi bir çox dilçi alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Ənənəvi olaraq mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin iki yolu nəzərdə tutulur: ifadələrdən və modellərdən. İfadələrdən mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin xüsusiyyətlərini Q.Pavel “Dil tarixinin əsasları” kitabında (2, 91) göstərmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, söz birləşməsindən mürəkkəb söz əmələ gələndə məna təcrid olunur. Nəticədə mürəkkəb sözün mənası ilkin ifadənin mənasından fərqlənir. İ.V. Arnold, hansı ifadədən mürəkkəb sözün işlənmə prosesinin məna dəyişikliyi ilə başladığını qeyd edir. O hesab edir ki, ifadələrdən mürəkkəb sözlərin inkişafı müxtəlif yollarla baş verə bilər (3,123). Beləliklə, bəzi ifadələr və mürəkkəb sözlər əvvəlcə eyni və ya demək olar ki, oxşar anlayışları ifadə edirdi. Mürəkkəb sözlər əmələ gəldikdən sonra, ifadələr öz mövcudluğunu dayandırdı (breakfast, cupboard, waistcoat - səhər yeməyi, şaf, jilet). İ.V. Arnoldun fikrincə digər mürəkkəb sözlər sərbəst ifadələrə əsaslanır, “...hər hansı xüsusi obyektə qeyd etmə, müəyyən xüsusiyyətlərə malik olan müxtəlif təsadüfi obyektləri təyin etməyə xidmət edir” (3,160). Bu ifadələrin mənasının təcrid olunması nəticəsində mürəkkəb sözlər yaranıb, sərbəst ifadələr isə paralel olaraq fəaliyyət göstərməkdə davam edir. {a dark room - hər hansı bir qaranlıq otaq (sərbəst ifadə); dark-room — fotoqrafiya işləri üçün xüsusi otaq (mürəkkəb söz). Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin başqa bir yolunun mövcudluğu onunla müəyyən edilir ki, bəzən mürəkkəb sözlərin fraza şəklində öz prototipi olmur, çünki bu sözlərin quruluşu sintaksis normalarına ziddir. Bir çox tədqiqatçılar [Stepanov 1953; Hidekel 1953; Arutyunova 1961; Stepanova, Çernişeva 1962; Tsarev 1976; Karaşçuk 1977; Xaritonçik 1983; Meşkov 1976, 1986] qeyd edir ki, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi, əksər hallarda dildə tarixən inkişaf etmiş törəmə modellərə əsasən həyata keçirilir. Bununla bağlı Z.A. Xaritonçik, bu tədqiqatda sözyaradıcı model və ya sözyaratma növü dedikdə “sxem, nümunə, analoq, törəmə sözlərin

qurulması qaydasını müəyyən edən hər şey, əsas yaradan və söz yaradıcı vasitələrin tipini, onların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində yaranan eyni tipli sözlərin ümumiləşdirmiş semantikasını” başa düşürük (4,19). O.D. Meşkova görə, söz əmələ gətirmə modelləri bir çox cəhətdən bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Nitq hissələrinin matrisini tərtib edib onların mümkün uyğunluğunu müəyyən edərək, o, mürəkkəb sözlərin 196 modelini təyin etmişdir (5,76). O.D. Meşkov üç növ sözyaradıcı modeli təklif etdi: yüzrlərlə və minlərlə mürəkkəb sözlərin yaradıldığı məhsuldar modellər; yalnız bir neçə, hətta bir mürəkkəb sözün yaradıldığı modellər; və qapalı modellər, ona görə yeni mürəkkəb sözlər artıq yaradılmır və yaradıla bilməz (5,86). Bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, N+N modeli ən məhsuldar modelldən biridir [Guterman 1955; Meşkov 1971, 1975, 1976, 1984; Mostovoy 1973; Tsarev 1979, 1984; Şamlidi 1988; Bauer 1983; Ryder 1994]. O.D. Meşkov bu modelin məhsuldarlığını müəyyən edən bir sıra səbəbləri müəyyən etdi: N + N modeli gerçək obyektlərin və hadisələrin nominasiyası üçün böyük imkanlar verir; ingilis dilində iki ismin qarşı-qarşıya qoyulması istənilən semantik əlaqədə mümkündür; N + N modelinin mürəkkəb sözlərinin yayılması ingilis sözünün sadə morfoloji quruluşu ilə stimullaşdırılır; N + N tipli konstruksiya “isim + ön söz + isim” ifadəsi ilə müqayisədə daha çox sintaktik cəhətdən asanlıqla ilə xarakterizə olunur (5,19). N+N modeli üzrə formalaşan mürəkkəb sözlər qrupunda psixolinqvistik yanaşma çərçivəsində işləyən L.Boer Gerund+N altqrupunu fərqləndirir (6,198). O, bu fikri sübut etmək üçün iki arqument irəli sürür. Birincisi, tərkibində feili komponent olan digər mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq, bu mürəkkəb isimlərin feili komponenti *-ing* sonluğuna malikdir. İkincisi, mürəkkəb sözün komponentləri arasındakı semantik münasibətlər Verb+N modelindən daha çox N+N modeli ilə düzələn mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı münasibətlərə bənzəyir. Odur ki, L.Boerin ardınca bu araşdırmada hesab edirik ki, Gerund+N modelinə görə əmələ gələn mürəkkəb isimlər N+N modelinə görə əmələ gələn mürəkkəb sözlərin xüsusi altqrupunu təşkil edir və çox məhsuldardır. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin yuxarıdakı üsullarına əlavə

olaraq, O.D. Meşkov mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsinin üçüncü yolunu müəyyən edir (5, 23-24). Onun fikrincə, mürəkkəb sözlər komponentlərdən birini əvəz etməklə mövcud mürəkkəb sözlərlə analogiya yolu ilə əmələ gələ bilər. Bu metodun köməyi ilə neytral, obrazlı və fərdi müəllif xarakteri daşıya bilən çoxlu sayda mürəkkəb sözlər əmələ gəlir. Məsələn, *starquake* mürəkkəb sözü *earthquake* mürəkkəb sözü ilə analogiya yolu ilə düzəldilmişdir; *comedywright* — kompozit analogiya yolu ilə *playwright*; *peace-monger* – mürəkkəb sözlə analogiya yolu ilə *war-monger*. Beləliklə, mürəkkəb sözlərin genezisinin tədqiqi söz tərkibi sahəsində elmi fikrin gələcək inkişafı üçün əsas təşkil etmişdir. Bunun nəticəsində mürəkkəb sözlərin identifikasiyası probleminin öyrənilməsinə, onların leksik dolğunluğunun müəyyənləşdirilməsinə, semantik xüsusiyyətlərinin açılmasına, təsnifatının inkişafına səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Кубрякова Е. С. Что такое словообразование. М., 1965
2. Пауль.Г. Принципы истории языка. М., 1960.
3. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка Министерством высшего образования СССР в качестве учебного пособия для педагогических институтов и факультетов иностранных языков изд. иностранных языках, Москва 1959
4. Харитончик З.А. Лексикология английского языка. Министерством образования Республики Беларусь в качестве учебного пособия для студентов институтов и факультетов иностранных языков Минск, “Вышэйшая школа” 1992
5. Мешков О. Д. Словообразование в современном английском языке. Министерством высшего и среднего специального образования СССР в качестве учебного пособия для студентов институтов и факультетов иностранных языков. Москва «Высшая школа» 1985
6. Bauer L. English Word-Formation. Cambridge Cambridge University Press.1983.

Ülviyyə Rasim qızı Məmmədova
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
dissertant
mamedovau@yahoo.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN MEDIA MƏTNLƏRİNDƏ FRANSIZ DİLİNDƏN ALINMA SÖZLƏR

Açar sözlər: *fransız dili, dilin statusu, media mətn, alınma sözlər, dillərarası əlaqələr*

Key words: *french, language status, media text, loanwords, interlanguage contacts*

Müasir dünyada qloballaşma siyasi, sosial və iqtisadi proseslərin əsas məfhumudur və nəticə olaraq, dünya dillərinin fəaliyyətində əsas amildir (1, 491). Hind-avropa dil ailəsinin roman qrupuna aid olan fransız dili ümumdünya dillərindən biridir. O, Avropanın ilk milli dillərindəndir ki, hələ XI əsrdə millətlərarası ünsiyyətdə latın dilinin rəqibinə çevrilmişdi və XIV əsrdə İngiltərənin yüksək feodal təbəqənin dili kimi möhkəmlənmişdi. Elə o zaman fransız dili səlibçilərin ümumi dilinə çevrilmiş və bunun nəticəsində Yaxın Şərq ölkələrində "franklar" etnik adı bütün qərbi avropalılara verilmişdi. XII-XII əsrlərdə fransız dili Almaniya, Flandriya, Niderland saray dairələrində və İtaliyanın ayrı-ayrı feodal dövlətlərində geniş yayılmağa başlamışdı.

Beynəlxalq ünsiyyət dili kimi fransız dili ən yüksək zirvəsinə XVIII əsrdə çatmışdı. O, diplomatiyada, elmdə, ədəbiyyatda latın dilini əvəz etməyə və İngiltərə, Almaniya, Avstriya, Niderland, İtaliya, Skandinaviya ölkələri, Rusiya, Polşa, Macarıstan, Rumıniya zadəgan və elmi dairələrində geniş yayılmışdır. Fransız dilinin bütün dünyada yayılmasına əhəmiyyətli töhfə verən digər amil Fransanın Afrika, Asiya və Amerikanın bəzi ölkələrin müstəmləkəsi olmuşdur. Hətta müstəmləkə sisteminin çökdüyü dövrdə fransız dili sayəsində Fransa

hökuməti həmin ölkələrdə öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Məhz bu dövrdə fransızlar "frankofoniya" terminini fəal işlətməyə başlayırlar və hal-hazırda 50-yə yaxın ölkə Frankofoniyanın üzvüdür. Bundan əlavə, fransız dili Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi kimi mühüm beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən istifadə olunan dillərdən biridir.

XIX əsr boyu Amerika və Avropada baş verən kapitalist münasibətlərinin inkişafı nəticəsində ingilis dili fransız dili ilə yanaşı fəal şəkildə işlənməyə başlayır və bununla da fransız dilinin tarixində çevriliş və o, bu ərazidə əsas beynəlxalq dil statusunu itirir. Bundan əlavə, fransız dilinin statusunun zəifləməsinə səbəb Napoleon müharibələri və Vyana konqresi (1814-1815-ci illər), eləcə də 1870-1871-ci illərdə Fransanın frank-prussiya müharibəsində məğlubiyyəti olmuşdu.

Tarix baxımından avropalıların, o cümlədən, fransızların Azərbaycana geniş marağı XIX əsrin son rübündə meydana gəlmişdi və bu maraq əsasən Bakıda neft hasilatı və sənaye inkişafı ilə bağlı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, dil səviyyəsində XIX əsrə qədər fransız-azərbaycan münasibətlərinin, xüsusən də filologiya sahəsində dəqiq sərhədlərini müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Bu əlaqələr Avropa-Şərq ədəbiyyatı və mədəni əlaqələrinin kontekstində müşahidə olunur (2, 22).

Fransız dilinin azərbaycan dilinə təsiri əsasən rus dili vasitəsilə həyata keçirilirdir. Müəyyən dövrə aydın olan mediamətnlər üzrə aparılan təhlillər göstərir ki, XX əsrin sonunda azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə rus dili vasitəsilə təqribən 3,5 min fransız mənşəli alınma söz keçmişdi. Bunlardan taksi, atelye, bulyon, portmone və s. kimi məişət sözlərini qeyd edə bilərik. Son onilliklər ərzində fransız mənşəli sözlər istər bilavasitə fransız dilindən, istər rus dili, qismən də ingilis dili vasitəsilə azərbaycan dilinə daxil olmağa davam edir. Onların əsas xüsusiyyəti mücərrəd səciyyə daşmasıdır (bir qayda olaraq, onlar KİV dili üçün səciyyəvidir), onların sürətli fonetik və qrammatik adaptasiyası da buradan qaynaqlanır. Beləliklə,

aparılan tədqiqatın nəticələrini nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, fransız-azərbaycan dil münasibətləri distant səciyyə daşıyır, yəni, bu əlaqələr iki dil daşıyıcıları arasında birbaşa təmas olmadan yaranmışdır.

Tədqiqat zamanı azərbaycan mediamətnlərində istifadə olunmuş fransız dilindən alınma sözlər 12 tematik qrupa bölünmüşdür: ictimai həyat (19 söz: alyans, avantaj, debat, volontyor və s.), siyasət (16 söz: aqreman, blok, delimitasiya, demarkasiya və s.), iqtisadiyyat (2 söz: aksiz, proteksionizm), elm və texnologiya (18 söz: kontur, planşet və s.), tibb (2 söz: tutor, bandaj, korset və s.), hərbi iş (2 söz: dislokasiya, kalibr), mədəniyyət və incəsənət (15 söz: kollaj, qran-pri, şansonye və s.), dəb (9 söz: butik, kuturye, makiyaj, vizajist və s.), kulinariya və süfrə mədəniyyəti (9 söz: qril, qurman, eskalop, fərşet, muss, sufle və s.), idman (4 söz: kulturizm, revanş, trampilin, dubl), müxtəlif mövzular üzrə mücərrəd anlayışlar (13 söz: altruizm, revanşizm, mentalitet, monstr və s.), əlaməti bildirən sözlər (21 söz: alternativ, eksklüziv, epataj, frontal, global, mobil və s.).

Bələliklə, nümunələrdən göründüyü kimi, müasir azərbaycan media mətnlərində fransız dilindən alınma sözlər daha çox ictimai-siyasi, mədəniyyət, incəsənət, dəb və kulinariya sahələrində; daha az iqtisadi, tibb və idman sahələrində istifadə olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Friedman T. Understanding Globalization. N.Y.: Columbia University Press, 1998, 491 p.
2. Заманов Ш.Дж. Художественные переводы с французского языка на азербайджанский язык (историко-литературный анализ), автореферат диссертации кандидата филологических наук, Баку, 1989, 22 с.
3. Zamanov Ş.C. Xudojestvenniye perevodi s fransuzkogo yazıka na azerbaidjanskiy yazık (istoriko-literaturniy analiz), avtoreferat dissertasii kandidata filologičeskix nauk, Baku, 1989, 22 s.

Səbinə Elçin qızı Mehrəliyeva

Azərbaycan Universiteti

dissertant

sabina.mehrallyeva.89@mail.ru

STANDART İNGİLİS DİLİNİN SOSIAL KULTUROLOJİ REALİLƏRİ

Açar sözlər: *Britaniya, reali, kulturologiya, məcazi, sosial.*

Key words: *British, real, culturological, figurative, social.*

İngilis dilinin müxtəlif variantları olsa da, bu variantların hər biri özünəməxsus özəlliklərə mənsub olsalar da, onların hamısı üçün standart ingilis dili-Britaniya variantı baza rolunu oynayır. İngilis dili Hind Avropa dilləri ailəsinin German dili qrupunun Qərbi German bölməsinə aiddir. “Rəsmi statistikaya görə, dünyada yazılan elmi əsərlərin, beynəlxalq yazışmaların 75%-i ingilis dilindədir” (6,300). Müasir ingilis dilinin ləksik sistemi çox zəngindir. Vebster lüğətində təxminən 425 min söz təsbit olunmuşdur. Onların 35%-i german, 55%-i latın-fransız mənşəli, 10%-i isə qədim yunan, italyan, ispan, portuqal, holland, alman və başqa dillərdən alınmış sözlərdir (5). İngilis ədəbi dilinin yaranma tarixini 3 dövrə bölünür: 1. Qədim ingilis dili (Old English) 2. Orta ingilis dili (Middle English) 3. Yeni ingilis dili (New English). Mənbələrə görə, IX əsrə qədər ümumişlək ingilis dili olmamışdır. Bunu həmin dövrə aid əlyazmalar da təsdiqləyir. Qədim ingilis dili dövrünə aid əsərlər müxtəlif dialektlərdəndir. İngiltərədə hamı tərəfindən işlədilən ümumxalq dili IX-X əsrlərdə Qərbi-sakson dialekti yaranmışdır. “XI əsrdə isə Britaniya normanların hücumuna məruz qaldı. Normanların ölkəni işğal etməsi bu dilin də ölkədə danışılan qarışıq german dilinə təsiri ilə nəticələndi. Fransız dilinin qədim forması olan bu dil yerli tayfaların dilləri ilə qarışb anqlo-norman dilini təşkil etdi və tədricən ölkənin yuxarı təbəqələrinin əsas danışq dilinə çevrildi. Fransa ilə sıx əlaqələr getdikcə dili əsaslı şəkildə dəyişməyə başlamışdı və artıq nəinki yuxarı təbəqələr hətta

cəmiyyətin orta təbəqəsi də bu dildə danışdı” (1,362). E.Sepir dil ilə xalqın həyatı və mədəniyyəti arasındakı əlaqəni əsaslandırmışdır. Tədqiqatçı dili cəmiyyətin həyatının və dünyagörüşünün ayrılmaz bir hissəsi hesab edərək, göstərir ki, dil nəinki xalqın keçmiş mədəni tarixini öyrənməyə kömək edir, o həm də mədəniyyətin gələcək inkişafını şərtləndirir. O, dilin social gerçəkliyə bələdçi olduğunu, sosial problemlər və sosial proses ilə bağlı insan təfəkkürünü xeyli dərəcədə şərtləndirdiyini göstərir. Onun fikrincə, dil olmadan gerçəkliyə uyğunlaşma, ünsiyyət qeyri mümkündür (4, 99). “Dil təzahürü və ya faktının normativliyinin tanınması onda ən azı üç əlamətin olmasına – bu və ya digər təzahürün dilin strukturuna müvafiqliyinə, həmin təzahürün kommunikasiya prosesində kütləvi və müntəzəm şəkildə işlənməsinə, cəmiyyətin onu bəyənməsi və normative kimi qəbul etməsinə əsaslanır. Normativliyin mühüm əlaməti kodifikasiya, yəni dil vahidlərinin işlənməsinin formalaşmış qaydalarının qrammatikalarda, lüğətlərdə, mümkün olan hər cür ədəbi əsərlərdə əks olunmasıdır” (7,130). “Eyni mənşədən olmasına baxmayaraq, ingilis dilinin hər bir variantının ingilisdilli dünyanın vahid mədəniyyət çərçivəsində müstəqil inkişaf yolu vardır” (3, 11). “Böyük Britaniya xalqına məxsus dini mərasimlər, ayinlər ictimai şüurun formaları olan dini, psixoloji və fəlsəfi dünyagörüşlərin məhsuludur və bütün bunları tərkib hissələrinə ayırmaq mümkün deyildir. İngilislərin mifologiyası və inancları çoxşaxəli, rəngarəngdir və onların meydana çıxmasında bu və ya digər tarixi hadisənin ciddi rolu olmuşdur. Britaniyanın tarixinə, etnik etnoqrafiyasına, mədəniyyətinə, inanclarına və dini quruluşuna aid sözlər ancaq burada danışılan ingilis dilinə aid reali hesab olunur. Çünki ingilis dilinin başqa variantlarında eyni mənada işlənmir, onlar yalnız Britaniyanın həyatına aid konkret məfhumları ifadə edir. Biz müxtəlif mədəniyyətlərdə yaşayıb, müxtəlif dillərdə danışdığımızdan fərqli şəkildə də düşünürük. Məsələn, Amerika mənşəli Amazon tayfalarının dilində “bir”, “iki” və digər say adlarını, və “çoxlu” mənasını bildirən sözlər olsa da, onlar heç də dillərdə olan bütün say adlarını bildirən sözlər yoxdur. Bir sıra dilçilərin iddiasına görə, bu da özlüyündə

mədəniyyət fərqləndirən qaynaqlandır, çünki həmin tayflar puldan istifadə etmədiklərindən onların dəqiq rəqəmlərə də ehtiyacları da olmamışdır” (2, 17). Standart ingilis dili digər dillər üçün baza rolunu oynasa da digər variantlardan fərqlənən leksik tərkibə mənsubdur. İngilislər öz dilləri ilə həddən çox qürur duyurlar, əslində buna haqları da var. “Complete Oxford Dictionary” 23 cildəndən ibarət olub 500 000-dən çox sözü əhatə edir. İngilis dilində bu qədər çox sözün olması səbəbi onun kontakta girdiyi bütün dil və mədəniyyətlərdən sözlər qəbul etməsidir. Ona görə də ingilis dilinin lüğət tərkibində əsl ingilis sözləri çox az faiz təşkil edir, İngilis dili ana dilləri olmağına baxmayaraq, ingilislər yalnız bu dilin çox cüzi hissəsindən istifadə edir. Əgər V.Şekspirin dili 30 000 sözdən ibarət idisə, müasir ingilislərin çoxunun gündəlik lüğəti 8000 sözü aşmır. İngilislərin öz dilləri ilə qürur duymalarının əsas səbəblərindən biri də onun bütün dünyada liderlik etməsidir. Yəqin ki, müəyyən vaxtdan sonra ingilislər dünyanın hər bir yerində yerli əhali ilə rahat şəkildə öz dillərində ünsiyyətə girəcəklər. Bu dilin dünyanın hər yerində istifadə edilməsi ingilislərin xoşuna gəlsə də, ondan digər millətlərin istifadə etməsini heç də yaxşı qarşılamır, bu fakta ana dillərinin korlanması kimi baxırlar. Hətta ingilis dilinin demək olar ki, ikinci vətəni olan Amerikada belə amerikalıların bu dildən bəzi dəyişiklər etməklə istifadə etməsi ingilislərin narazılığına səbəb olur və dildən bu şəkildə istifadəni asanlaşmış, qeyri-ədəbi və kobud hesab edirlər. Amerika Birləşmiş Ştatları və Böyük Britaniya ilə mədəni əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Standart ingilis dilinin özünün spesifik metaforlaşmış realiləri mövcuddur ki, bu realilərə başqa variantlarda rast gəlmirik. Məsələn, Honeymoon. Bal ayı. İllər əvvəl Anglo-Sakson İngiltərədə, toydan bir ay sonra gəlinin atasının kürəkəninə baldan düzəldilmiş içki vermək adəti var idi. Bu içkinin arvadı işgüzar, ərini cəsarətli edəcəyi güman edilirdi. İçkinin adı “mead” idi. Mead – baldan düzəldilmiş şərəbdır və onların təqvimə ay təqvimə olduğu üçün bu dövr “bal ayı” və ya bu gün bizim bildiyimiz “bal ayı” adlanırdı; Goodnight sleep tight Gecəniz xeyir və sağlam yuxular. V. Şekspir zamanında döşəklər yataq çərçivələrinə kəndirlərlə

bağlanırdı. Siz kəndirləri çəkdiyiniz zaman döşək dartılırdı və bu da çarpayını üzərində yata bilmək üçün daha möhkəm edirdi. “Gecəniz xeyir, rahat yatın” ifadəsi buradan gəlir; One for the road. Yolüstü son qədəh. Orta əsrlərdə edama məhkum edilənlər edam üçün London şəhər qapılarından Tyburn təpəsinə aparılırdı. Yolda, indiki Oxford küçəsində araba dayanırdı və həmin yolda yerləşən meyxanada onlara son dəfə içməyə icazə verilirdi. Onlar ölümə apararıq yolda son dəfə içirdilər. Standart ingilis dilindəki leksik vahidlər-reallıqlar digər variantlara keçmişdir. Bəzən britizim keçdiyi variantda öz sinonimi ilə rastlaşır və rəqabətə dözməyib dildən çıxır.

Ədəbiyyat

1. Crystal D. Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press (CUP), 1987, 462 p.
2. Paşayeva P. İngilis dilində dini mifoloji leksikanın Azərbaycan dilinə tərcüməsi problemləri. Fil.ü. fəl.dok. diss.Avtoreferatı Bakı – 2018.
3. Qurbanova F. Müasir ingilis dilində leksik-semantik variativlik. Fil. ü. fəl. dok. dissertasiyanın Avtoreferatı, Bakı –2018
4. Sapir E.Selected writings of Edward Sapir in Language. Culture and Personality. University of California Press, 1949. p. 162
5. Webster’s New Collegiate Dictionary. 2-nd edition. USA: G. and C.Merriam publishers, 2000
6. Пахомова О.М., Чернышева А.Н. Проблемы вариативности как универсального средства языковой системы // Научные труды КубГТУ, 2016, № 6, с.299-307.
7. Турдуматова Э.Б. Вариативность как эволюционный процесс развития языка // Этнокультурная концептология и современные направления лингвистики. №1. Элиста, Изд-во Калм. Ун-та, 2007, с. 129-132

Elnarə Qoşqar qızı Rəsulova

Gəncə Dövlət Universiteti

dissertant

elnara-rasulova@mail.ru

TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT ÜZRƏ AZƏRBAYCAN XALQ YARADICILIĞI NÜMUNƏLƏRİNİN TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *təsviri incəsənət, xalq sənəti, dərslik, metodik vəsait, təsviri fəaliyyət.*

Keywords: *fine arts, folk art, textbook, methodical aids, fine arts.*

Respublikamızın prezidenti İlham Əliyev cənablarının 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunan “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın 4-cü “Təhsil sisteminin başlıca vəzifələri” bölməsində deyilir:

“...Məsuliyyətini dərk edən, demokratiya prinsiplərinə və xalqının milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

- milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən müasir təfəkkürlü və rəqabət nailiyyətli kadrlar hazırlamaq;

- sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsinə və əlavə təhsili təmin etmək, təhsilənləri ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq” [1,12].

Qarşıya qoyulan bu mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsində ümumi təhsil məktəblərində tədris olunan fənlərin, o cümlədən “Təsviri incəsənət” fənninin mühüm rolu, təsir imkanları vardır.

Ümumi təhsil məktəblərində təsviri incəsənət fənninin müasir tələblər səviyyəsində tədrisi öz növbəsində fənn müəllimlərinin

peşəkarlıq səviyyəsindən və metodik hazırlığından asılıdır. Buna görə də problemin bu iki mühüm cəhəti pedaqoq-metodist alimlərin, sahə mütəxəssislərinin həmişə diqqət mərkəzində olmuş, müvafiq metodik vəsaitlərin, tövsiyələrin hazırlanmasını, pedaqoji prosesə tətbiq olunmasını zəruri saymışlar.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə yaradılmış Dövlət Komissiyası tərəfindən hazırlanan və 15 iyun 1999-cu ildə təsdiq olunan Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramının həyata keçirilməsinə başlanıldığı vaxtdan ümumi təhsil məktəblərində təsviri incəsənət tədrisi metodikası üzrə də müvafiq vəsaitlər hazırlanmış, çap olunmuşdur.

Bu fikirlər, ideyalar indiki dövrdə aktuallığı ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ömrü xalqın özü kimi əbədi olan xalq yaradıcılığı nümunələrinin müxtəlif yaş dövrünü keçirən bu günün məktəblilərinə öyrədilməsi həm sənətkarlıq, həm də milli iftixar hissi oyatmaq, vətənpərvərlik tərbiyəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumi təhsil məktəblərində təsviri incəsənətin tədrisi metodikası üzrə araşdırdığımız metodik vəsaitlər, tövsiyələr göstərdi ki, 1954-cü ildən başlayaraq bu fənnin tədrisi imkanlarının artırılması da diqqət mərkəzində olmuşdur. Müəyyən fəsilələrlə nəşr edilən vəsaitlərin demək olar ki, hamısında təsviri incəsənət üzrə Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələrinin, xüsusilə dekorativ- tətbiqi sənət nümunələrinin əhəmiyyəti diqqətə çatdırılmışdır. Bununla belə, tədqiqat göstərdi ki, bu işdə müntəzəmlik və sisteməliklik prinsipləri lazımi şəkildə nəzərə alınmamışdır.

Tədqiqata cəlb edilən metodik vəsaitlərdə təsviri incəsənət üzrə sinifdən xaric işlərin əhəmiyyəti qeyd olunsada, bu istiqamətdə konkret iş formaları göstərilməmişdir.

2009-cu ildən başlayaraq respublikamızın ümumi təhsil məktəblərində tədrisin fənn kurikulumları-proqramları əsasında aparılması yeni tədris komplekslərinin yaradılması zərurətini qar-

şıya qoydu. Kompleksə daxil olan dərslik, şagirdlər üçün iş dəftərləri, habelə müəllimlər üçün metodik vəsaitlər heç şübhəsiz, təhsilin modernləşdirilməsinə, müasir tələblər baxımından qurulmasına müsbət təsir göstərdi. Bununla belə etiraf edək ki, həmin tədris kompleksinin demək olar ki, əksəriyyətində “akademizmə” meyl daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Dərsliklərdə, şagirdlər üçün iş dəftərlərində, müəllimlər üçün metodik vəsaitlərdə həm şagirdlərin, həm də müəllimlərin çətinliklə qarşılaşdığı söz və terminlər öz əksini tapıb. Bu fikirləri I-IX siniflər üçün hazırlanan və müəllimlərin istifadəsinə verilən yeni nəsil metodik vəsaitlər haqqında da demək olar.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 2013, № 5
2. “Kurikulum” jurnalı, 2011, № 3
3. M. Tərhanov, R. Əfəndiyev. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı, 1960.
4. Azərbaycan incəsənəti, Bakı: Işıq, 1992

Adil Baba Aliyev
Baku State University
master's student
adilaliyev700@gmail.com

GENERAL ASPECTS OF LEGAL PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE IN THE EUROPEAN UNION

“The true history of a nation is the cultural history of a nation”
Jurji Zaydan

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, mədəni irs, konvensiya, avropa hüququ, Lissabon müqaviləsi*

Key words: *European Union, cultural heritage, convention, european law, Lisbon treaty*

For the clear understanding of the cultural heritage law we should primarily clarify the meaning of the notion of “culture”. Article 1 of the law of the Republic of Azerbaijan “On Culture” prescribes, that: *“Culture - a set of features that determine the material, spiritual, intellectual and emotional characteristics of a society or social groups, including literature and art, covering people's lifestyles, rules of coexistence, the system of moral values.”* (1). Military conflicts served as a prerequisite for the development of legal protection of cultural property. In this regard, in the XX century, international legal acts were developed to regulate protection of cultural property such as the Hague Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict 1954 - at the international level; Roerich's Pact of 1935 - at the regional level (2,p.1).

While speaking about the protection of cultural heritage, it is very important to take into account the provisions of the preamble of the 1954 Hague Convention for the Protection of Cultural

Property in the Event of Armed Conflict, which was the first international treaty that focuses exclusively on the protection of cultural property in armed conflict. Convention recognizes that “cultural property has suffered grave damage during recent armed conflicts and that, by reason of the developments in the technique of warfare. Damage to cultural property belonging to any people whatsoever means damage to the cultural heritage of all mankind, since each people makes its contribution to the culture of the world. Preservation of the cultural heritage is of great importance for all peoples of the world and that it is important that this heritage should receive international protection.” (3).

Remarkably, that culture has never been at the core of European integration. While economic, legal and political integration of the countries of Europe has a history of around seventy years, the first cultural aspects of the cooperation among the member countries of the European Economic Community could only be observed in the 1970s. The founding fathers of Europe seem to have forgotten about culture. The first reference to culture in the treaties came as late as 1992 as one of the many novelties of the Maastricht Treaty. Leaders of Europe had the tendency to pay attention to culture only when a crisis or a major new stage of closer integration called for solutions aiming to reconnect the people to the European project. An influential supporter of European unity, one of the founding fathers of the EU, famous French entrepreneur and diplomat, Jean Monnet, himself recognized this mistake. Looking back at the history of European integration he once said that: “*If we were to do it all again we would start with culture.*” (4, p. 779-799). Because of great number of perspectives which can be taken on the subject, it is impossible to form a single, all-embracing conception of European culture. European Union’s cultural law policy aims to address and promote the cultural dimension of European integration through relevant legislation and government funding. These policies support the development of cultural activity,

education or research conducted by private companies, NGO's and individual initiatives based in the EU working in the fields of cinema and audiovisual, publishing, music and crafts.

The Treaty of Lisbon or the Reform Treaty is an international agreement which formed the constitutional basis of the European Union as a unique supranational organization. The Treaty of Lisbon (TEU&TFEU) was signed by the EU member states on 13 December 2007 and entered into force on 1 December 2009. **Article 167** of TFEU (ex Article 151, Treaty of Maastricht, 1992) describes the cultural policy of the Union (5).

In modern developing world, in the period of digital capitalism, all-round scientific and technological progress, the boom of artificial intelligence, the conquest of space, numerous complexities caused by Covid-19 pandemic, only more closer voluntary coordination of national cultural policies, the harmonization of cultural, social, economic and foreign policies, the incorporation of cultural priorities into educational programs, support schemes to small and medium enterprises, regional development programs, entire realization of the Lisbon agenda would be an immense step forward *for future generations*.

References

1. Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət haqqında” Qanunu. Bakı, 2012.
2. Нешатаева В.О. Культурные ценности. Цена и право. Москва, 2013, стр.1.
3. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict. Hague, 1954.
4. Chris Shore. Inventing the “People's Europe”: Critical Approaches to European Community Cultural Policy. Publisher: Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland. London, 1993, p. 779-799.
5. Treaty of Lisbon, title XIII. Lisbon, 2009.

Sevinc Məmmədkərimova
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
sevinckerimova13@gmail.com

AİLƏDAXİLİ KONFLİKTLƏRİN SOSIAL-PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: *ailə, konflikt, şəxsiyyət, psixoloji, problem, münasibət, ailədaxili*

Key word: *family, conflict, identity, psychology, problem, attitude, within the family*

Ailə həyatı ilə bağlı problemlərin tədqiqi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə ailədə konfliktli davranışların və boşanmaların sayının artması ilə bağlı yaranan çoxsaylı problemlər bir çox dünya ölkələri üçün tipik hala çevrilməkdədir.

Münaqişə ailədə ünsiyyətin özünəməxsus cəhəti kimi meydana çıxır, kişinin yaxud qadının öz mövqeyini dəqiqləşdirmək, həyat yoldaşına təsir etmək, hətta bəzən sadəcə olaraq özünü təsdiq meyllərinin ifadəsi kimi nəzərə çarpır. Ailənin formalaşdığı ilk mərhələlərdə açıq və ya gizli münaqişələrin tez – tez müşahidə olunması da məhz bununla bağlıdır. (1, s 565)

Konflikt - (latınca konfliktus-toqquşma) insanların bir – birinə münasibətdə mənafə, görüş və meyllərinin toqquşması, son nəticədə qarşıdurmaya gətirib çıxaran ciddi ixtilaf, kəskin mübahisədir. Ailə konfliktini ailə üzvlərinin baxış, maraq və tələbatlarının uyğunsuzluğundan irəli gələn ciddi fikir ayrılığıdır. Ailədaxili konfliktləri törədə biləcək səbəbləri 4 səviyyədə ifadə etmək olar:

1. Psixofizioloji səviyyə
2. Psixoloji səviyyə
3. Sosial rollar səviyyəsi

4. Sosiomədəni səviyyə

Psixofizioloji səviyyə. Bu səviyyədə yaranan konfliktlər ailədə tərəf müqabillərinin cinsi (seksual) həyatında yaranan uyğunsuzluq kimi meydana çıxır. Psixoloqlar bir qayda olaraq, psixofizioloji uyğunluğu sağlam, ahəngdar ailə münasibətinin təməli kimi qiymətləndirir.

Psixoloji səviyyə. Ailə qurarkən tərəf müqabilləri üçün psixofizioloji səviyyədə uyğunluq nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb edərsə, əlverişli psixoloji iqlim də ailənin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi üçün bir o qədər zəruri olur. Başqa sözlə, ailədə münasibətlərin psixoloji səviyyəsi ailənin müqəddaratını və gələcəyini bir çox cəhətdən təyin edir.

Sosial rollar səviyyəsi. Münaqişələrin üçüncü səviyyəsi ailədə məişət-təsərrüfat işlərinin düzgün bölüşdürülməməsi, ailədə məsuliyyətə yətsizlik, davranış və intizamsızlıqla sıx bağlıdır. Belə ailələrdə ümumi narazılıq, qarşılıqlı laqeydlilik hökm sürür. Ailədə tərəf müqabili olan şəxslərdən biri, bəzən ikisi üzərinə düşən məsuliyyəti lazımınca qiymətləndirmir. Bu isə ailədə ciddi böhranın yaranmasına, bəzi hallarda isə ailənin dağılmasına gətirib çıxarır.

Sosiomədəni səviyyə. Ailədaxili konfliktlərin dördüncü səviyyəsi tərəf müqabillərinin fikirlərinin, düşüncəsinin, dünyagörüşünün uyğun gəlməməsindən doğur. Ailədə maraqların toqquşması, qadın və ya kişi üçün əhəmiyyət kəsb edən dəyərlərin, onun tərəf müqabili üçün qəbul edilməz olması, onların fikir mübadilələrində ortaqlıq məxrəcə gələ bilməmələri ciddi narazılığa, fikir ayrılığına səbəb olur. (2, s 381)

Ailədaxili konfliktlər öz –özlüyündə müxtəlif fikirlər, mövqelər, maraqlar faktı kimi nə pisdir, nə də yaxşı. Böhran kimi o da özündə risk, təhlükə, insan münasibətlərinin pisləşməsi yaxud dağılması kimi halları birləşdirir. Həmçinin belə bir fikir mövcuddur ki, konflikt dəyişikliklərə gətirib çıxarır, bu dəyişikliklər baş verənlərə uyğunlaşmağa, uyğunlaşma isə sıxışdırıb çıxartmağa. İnsan münasibətləri sahəsində bu fikir o mənanı verir ki, əgər biz konfliktləri

qorxu yaxud təhlükə kimi qavramasaq, konfliktlər bizə münasibətlərimizi qoruyub saxlamağa kömək edər.

Ümumiyyətlə həyatın hər bir sferasında müəyyən ziddiyyətlər, qarşıdurmalar yaranır və insan daim bunlarla mübarizə aparır. Sonda fransız sosioloqu B. Qurneyin sözlərini xatırlamaq yerinə düşərdi: “Dünyada konflikt olmayan yalnız bir yer mövcuddur – bu yer məzardır”. (3, s 80)

Ədəbiyyat

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. Psixologiya. Bakı, 2006, 613s
2. N.Çələbiyev, Ü.Əfəndiyeva. Ailə və gender psixologiyası. Bakı, 2021, 520s
3. Psixologiya jurnalı. Bakı, 2006, №1, 176s

Fidan Vüqar qızı Əkbərli

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

fidanakberovaa@mail.ru

BEYNƏLXALQ CİNAYƏT TRIBUNALLARINDA İŞ PROSESİ, MƏNFİ VƏ MÜSBƏT CƏHƏTLƏRİ (NƏZƏRİ PROBLEMLƏR)

Açar sözlər: *Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalı (ICTY), Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı (ICTR), beynəlxalq cinayət prosesi, şahid ifadələri, Prosedur və Sübutetmə Qaydaları*

Key words: *International criminal tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), International criminal tribunal for Rwanda (ICTR), international criminal procedure, witness proofing, The Rules of Procedure and Evidence*

Müasir dövrümüzdə cinayətkarlığa qarşı beynəlxalq mübarizə beynəlxalq hüququn üzərinə düşən ən mühüm vəzifələrindən biridir. Beynəlxalq cinayət hüququnun inkişafında II Dünya müharibəsindən sonra Nürnberq və Tokioda qurulmuş beynəlxalq hərbi tribunalların önəmli rolu vardır. Bu məhkəmələr müharibədən qalib çıxmış dövlətlərin məhkəmələri idi və “qalibin ədaləti” (victors’ justice) olaraq müəyyən edilir. Ad-hoc qaydada yaradılmış bu məhkəmələrin başlıca məqsədi müharibə cinayətkarlarını cəzalandırmaq olsa da məhkəmələrdə ancaq qalib dövlətlərdən olan şəxslər fəaliyyət göstərir, ittiham olunmuş şəxslər barəsində prosesi onlar həyata keçirirdilər. Nəzərdə tutulan əməlləri qalib dövlətlərin əsgərlərindən törədənlərin də olmasına baxmayaraq onlardan ittiham olunan heç kim olmamışdır. Bu da həmin tribunalların başlıca çatışmazlıqlarından biri idi. [¹⁴, s. 2]

Nürnberq və Tokio məhkəmələrindən təxminən əlli il sonra yaradılan Yuqoslaviya (1993) və Ruanda (1994) Beynəlxalq Cinayət Tribunalları öz fəaliyyətlərində əvvəlki Tribunalların çatışmayan

cəhətlərini aradan qaldırmaq istəsələr də bu mənada tam olaraq uğurlu ola bilməmişdirlər. Yuqoslaviya Beynəlxalq Cinayət Tribunalı Bosniya və Hersoqovinanın şərqində yerləşən Srebrenitsa üzərində nəzarəti ələ keçirməyi hədəfləmiş serblərin, bu ərazidə yaşayan digər etnik qruplar üzrərində etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirməsi, Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı (1994) isə Ruandada tutsilərin hutular tərəfindən kütləvi öldürülməsi və nəticədə bu hadisələrin beynəlxalq səviyyədə soyqırım kimi tanınması ilə meydana gəlmiş və ad-hoc qaydada, yəni, müvafiq ərazidə yaranmış vəziyyət aradan qaldırılanadək fəaliyyət göstərmələri nəzərdə tutulmuşdur. Hər şeydən əvvəl, bu məhkəmələrin də cinayət əməlləri törədildikdən sonra yaradılmış olması onların başlıca çatışmazlığı idi.

Bundan başqa eyni əmələ görə bir dəfədən artıq mühakimə edilməmə prinsipi (ne bis in idem) hər iki məhkəmənin Nizamnaməsinə daxil edilsə də bu prinsipə əməl olunmadığına dair tənqidlər vardır. [1, s. 211-243] Hər iki Nizamnamənin müvafiq maddəsinə görə, şəxs məhkəmənin yurisdiksiyasına aid olan cinayətə görə həm milli məhkəmədə, həm də beynəlxalq məhkəmədə mühakimə oluna bilməz. Ancaq bunun əksinə, milli məhkəmələrdə mühakimə olunan şəxs bu əməllə beynəlxalq cinayətə görə mühakimə olunmayıbsa, beynəlxalq məhkəmədə mühakimə oluna bilər. Məsələn, bir şəxs birdən çox əmələ görə ədalətli mühakimə nəticəsində məqbul cəzaya məhkum edilmiş olsa belə, kütləvi qırğın cinayətinə görə yenidən beynəlxalq məhkəmədə mühakimə oluna bilər.

Məhkəmələrin təcrübələrinə əsaslanaraq, demək olar ki, şahid ifadələrini almaq üçün ciddi vaxt itkisinin olduğu müəyyən edilmişdir. Belə ki, Keniya işində şahidlər dinləmə zamanı öz yerli dillərində çıxış etmişdilər, sonra isə həmin ifadələr məhkəmə işçiləri tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edildi. Bu mərhələdə prokuror tərəfindən şahidlərə ətraflı suallar verilir. Bütün çətinliklərinə, vaxt itkisinə baxmayaraq şahid ifadələri sübutların əsasıdır və onlardan imtina etmək olmaz. Sadəcə vaxt itkisini aradan qaldırmaq üçün sürətli formada bunun həyata keçməsi üzərinə düşünmək olar. Bemba işinin hakimlərindən

Kuniko Ozaki bu məsələ ilə bağlı bildirmişdir ki. Tribunal qarşısında şahidlik edəcək insanlar, adətən La-Haye ştatından uzaq yerlərdən gəlir və çox güman ki, Avropa ölkələrində mövcud olan mühakimə prosesinə agah deyildirlər. Şahidlik ediləcək hadisələr isə çox vaxt 6-7 il əvvələ aid olur. Bu vəziyyət də şəxsə yüklənən cinayəti sübut etmək üçün lazımi sübutların toplanmasından uzaqlaşdırır, iş mənasız yerə uzanmış olur. [2, s. 32]

Beynəlxalq Cinayət Tribunalalarının fərqli üstünlüklərindən biri odur ki, ümumi məhkəmələrdə cinayət prosesində etiraz edilə biləcək sübutlar Beynəlxalq Tribunalda qəbul edilir. [7, s. 13] Bu məsələyə bir neçə yanaşma vardır. Bəziləri bunun daha faydalı olduğunu söyləyir, amma bəziləri də belə düşünmür. Məşhur müəlliflərdən Murphy proses müddətində sübutlardan ağıllı istifadə etmək, diqqəti lazımsız istiqamətlərə yönləndirən, həqiqətdən yayındıran sübutları istisna etməklə məsələnin daha qısa zamanda həll olunması fikrini müdafiə edir, diqqəti real məsələlərə çəkməyi daha üstün tutur.[3, s. 41-90] Dusko Tadić işində (1995) Yuqoslaviya üzrə Tribunalın Palatası “yalançı” sübutların qəbul edilməsi ilə bağlı maraqlı bir fikir bildirildi. Orada deyilirdi ki, müvafiq qayda olmasa belə, Palata etibarsız olduğu üçün ehtimal dəyəri olmayan sübutları istisna edə bilər. Beləliklə, Palata etiraz edilən sübutların istisna ediləcəyinə və ya edilməyəcəyinə qərar verərkən təqdim olunmuş sübutların etibarlılığını və əsaslandırılmış dəyərə malik olub-olmadığını müəyyən edəcək, bununla da Palata həm sübutların necə yarandığını, həm də ifadələrin məzmununu eşidəcəkdir. [8]

Ədəbiyyat

1. Arzu Alibaba, “Uluslararası Ceza Mahkemelerinin Kuruluşu”, A.Ü.H.F.D., Ankara,2000.
2. Cryer, R. Frima, H. Robinson, D. Wilmshurst, E. (2007). “An introduction to international criminal law procedure” New York: Cambridge University Pres.

3. Gideon Boas “Creating Laws of Evidence in International Criminal Law: The ICTY and the Principle of Flexibility” (2001) Criminal Law Forum 12
4. ICTY and ICTR Rules of Procedure and Evidence (IT/32/Rev.50) https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Rules_procedure_evidence/IT032Rev50_en.pdf
5. MURPHY, Peter. International Journal Evidence and Proof, Vol. 12, 2008
6. Prosecutor v. Dusko Tadic, Case No. IT-94-1-A-AR77, Appeal Judgment on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin, 27 Feb. 2001 <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/vuj-aj010227e.pdf>
7. Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda, 8 November 1994 https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ict_rw/EF.pdf
8. Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 25 May 1993 https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf
9. Tevfik Odman, “Eski Yugoslavya ile İlgili Uluslararası Ceza Mahkemesinin Kuruluşu ve Yasal Dayanağı”, A.Ü.H.F.D., Ankara, 1996

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Xalıqverdi Yusub oğlu Babayev

Lənkəran Dövlət Universiteti
aqrar elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

babayev.xalıqverdi58@mail.ru

Vəfa Oqtay qızı Kərimli

Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant

ŞİRVAN DÜZÜNDƏ ANTROPOGEN PROSESLƏRİN TORPAQLARIN FİZİKİ XASSƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: torpaq tipləri, boz torpaq, minerallar, şoranlaşma, amorf maddələr

Key words: soil types, gray soil, minerals, salinization, amorphous substances

Son illərdə ekoloji şəraitin dəyişməsi və insanların plansız təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində quraq ərazilərdə yayılan torpaq və bitki örtüyündə bioloji məhsuldarlığın kəskin azalması qeyd olunur. Belə quraq ərazilərdən biri də Şirvan düzənlikləridir.

Tədqiqat apardığımız ərazi Şirvan düzənliyinin şərq hissəndə yerləşən Nəvahi düzünü əhatə edir. Ərazinin iqlimi yayı quraq keçən mülayim-isti yarımsəhra və quru çöllər tipinə aiddir. Havanın orta illik temperaturu $14,5^{\circ}$ -dir. İllik yağıntının miqdarı 200-350 mm, buxarlanma isə 950-1200 mm arasında tərəddüd edir. Torpaq əmələgəlmə rütubət çatışmamazlığı şəraitində gedir. Yağıntıların əsas hissəsi qış və yazda düşür, yayda yağıntılar demək olar ki, olmur. İstiliklə təmin olunmasına görə zona uzun vegetasiya dövrü olan birillik subtropik

bit-kilər qurşağına, nəmliklə təmin olunmasına görə isə çox quru və quru zonaya aid edilir.

Tədqiqat apardığımız Nəvahi düzənliyində boz torpaqlar geniş ərazidə əmələ gəlmiş-dir. Bu torpaqlar rayon ərazisində 27950 ha sahəni əhatə edir. Boz torpaqların 20.000 hekta-rında suvarma şəraitində taxıl, yem, bostan, tərəvəz bitkiləri becərilir. Torpaqların çox hissəsi şoranlaşmışdır. Bu torpaqların zərərli duzlardan təmizləmək məqsədilə XX əsrin 1965-1980 – ci illər ərzində şoranlaşmış sahələrdə açıq-tipli kollektor-drenaj şəbəkəsi tikilmiş və xeyli torpaq sahəsi zərərli duzlardan təmizlənmiş və əkin altında istifadəyə verilmişdir. Boz torpaq-ların mexaniki tərkibi ağır gillicəli və gillidir. Torpaqların çox hissəsi zərərli duzlardan təmiz-lənsə də, son dövrlərdə əkin sahələrində olan kollektor-drenaj şəbəkəsinin işləməməsi və insanların plansız təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində həmin sahələrdə yayılan torpaqlarda təkrar şoranlaşma müəyyən edilmişdir. Torpaq profilində fiziki gilin miqdarı 50,0-68,5% arasında tərəddüd edir. Ərazinin relyefi çay vadilərinin və müvəqqəti su axınlarının yataqları ilə par-çalanmış geniş meyilli dağətəyi düzənlikdən ibarətdir. Allüvial və delüvial mənşəli ağır gilli-cəli və gilli süxurlar üstünlük təşkil edir. Torpağın nəmlənməsi bu zaman tarla sututumuna (20-21%) uyğun gəlir. May ayından oktyabra kimi torpağın 1 m və daha çox dərinliyinə kimi fasiləsiz quruması baş verir. Torpaq-qrun-tun maksimal quruması yay kserotermik dövründə (iyul-avqust) ən yüksək həddə çatır, bu zaman üst horizontlarda nəmlik maksimal hiqrosko-pikliyə kimi aşağı düşür. Bu da bioloji proseslərin sönməsinə səbəb olur.

Boz torpaqların suvarılması torpaqəmələgəlmə prosesinin təbii gedişatını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Ərazidə zəif, orta və şiddətli dərəcədə şoranlaşmış torpaqlara tez-tez rast gəlinir. Yuyulmayan su rejimini irriqasion su rejimi əvəz edir. İrriqasion su rejimi üçün torpaq-qrun-t təbəqəsinin qrun-t suyunun səviyyəsinə kimi tam yuyulması səciyyəvidir. Su rejiminin dəyişməsi elüvial prosesləri və bioloji fəallığı gücləndirir. Bundan başqa suvarma suyu vasitəsilə qranulomet-rik hissəciklərin aşağı qatlara yuyulması yeni, aqroirriqasion hori-

zontun formalaşmasına səbəb olur. Elüvial prosesin daha fəal gedişatı asan həll olan duzların tam, karbonatların qismən yuyulmasında özünü göstərir. Zərərli duzlardan təmizlənmiş tor-paqlarda quru qalığın miqdarı 0,12-0,23%, zəif və orta dərəcədə şoranlaşmış torpaqların profilində 0,23-0,45% (kəsim 1, 3) və şiddətli dərəcədə şoranlaşmış torpaqlarda isə 0,58-0,80% (kəsim 4) arasında dəyişir.

Əgər xam torpaqlarda kök qalıqlarının bir hissəsi saxlanılırsa, suvarılan torpaqlarda kök kütləsinin bütün ehtiyatı tamamilə parçalanır. Suvarmanın təsiri altında torpaq profilinin humosluluğu güclənir və torpaqların qida rejimi gübrələrin sisteməlik verilməsi ilə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Suvarma ilə bağlı torpaq nəmliyinin artması torpağın fiziki xassələrini də dəyişir: mikroaqrəqatların parçalanması, torpaq-qruntun sıxlaşması, məsələlərin azalması, bərkimiş əkinəli horizontun yaranması baş verir. Suvarılan boz torpaqlar suvarmanın uzun müddət tətbiq edildiyi kənd təsərrüfatı istifadəsi şəraitində formalaşmışdır. Boz torpaqlar arasında aparıcı növmüxtəlifliyi yüngül və orta gillicəli, tünd boz torpaqlarda isə ağır gillicəli torpaqlardır. Allüvial süxurlar üzərində formalaşmış boz torpaqlar qranulometrik tərkibinə görə olduqca rəngarəngdir. Qranulometrik tərkibinə görə boz torpaqlar iri toz fraksiyalarının yüksək miqdarı (40-55%), həmçinin profilin üst və orta horizontlarında lil fraksiyalarının zənginliyi ilə səciyyələnilir. İri fraksiyaların mineraloji tərkibi əsasən kvars, çöl şpatı, hidroslyuda və kalsitdən ibarətdir.

Tədqiqat aparılan boz torpaqlarda ağır fraksiya minerallarının yüksək miqdarı ilə (2 -10%) səciyyələnilir. Yüksək dispersli minerallardan boz torpaqlarda hidroslyudalar, montmorillonit qrupundan olan minerallar, həmçinin xlorid, vermikulit və amorf maddələr üstünlük təşkil edir. Boz torpaqlar əlverişli fiziki xassələrə malikdir. Bu həmin torpaqların yüksək mikroaqrəqatlılığı və torpaq faunasının fəaliyyəti ilə izah olunur. Suvarma şəraitində torpaqların fiziki xassələri pisləşir: profilin sıxlığı artır və onun sukeçiriciliyi aşağı düşür. Qış otlarlarında yayılan zəif və orta dərəcədə şoranlaşmış boz torpaqlarda bostan-tərəvəz bitkiləri becərilir. Lakin, 2-3 ildən sonra həmin torpaqlardan

qrunt sularının səviyyəsinin qalxması müşahidə olunur. Nəticədə torpaq profilində zərərli duzların miqdarı çoxalmış və bioloji məhsuldarlıq azalmışdır. Beləliklə, orta dərəcədə şoranlaşan torpaqlar şiddətli dərəcədə şoranlaşmaya məruz qalmışdır.

Tədqiqat aparılan ərazi torpaqlarında torpaq örtüyünün strukturuna təsir edən əsas amil ərazinin geomorfoloji quruluşudur. Zona əkinçiliyinin əsas xüsusiyyəti suvarmadır. Qeyd edildiyi kimi, boz torpaqların əsas aqronomik xüsusiyyətləri onların az humusluluğu və bu səbəbdən də tərkibində azotun az olmasıdır. Bu elementlərin mütəhərrik formalarının miqdarı müxtəlifdir və bu təkcə torpağın genetik xüsusiyyətlərindən deyil, gübrələmə və əkin dövriyyəsinin təbiiqindən də asılıdır. Suvarılan boz torpaqlar özünün yüksək bioloji fəallığı ilə səciyyələnir. Suvarma şəraitində torpağın aqrofiziki xassələri (qranulometrik tərkibi, sıxlığı, məsaməliyi və s.) daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qranulometrik tərkibinə görə lösa bənzər gillicələr üzərində formalaşmış yüngül və orta gillicəli torpaqlar daha yaxşı torpaqlar hesab olunur. Bu torpaqların yüksək mikroaqreqatlılığı (0,25-0,01 mm) və tərkibində xeyli miqdarda iri toz hissəciklərinin (0,05-0,01 mm) olması sayəsində əlverişli kapilyar məsaməlik və aerasiya şəraiti yaranır. Bu cür quruluş torpağın yaxşı sututumunu və suvermə qabiliyyətini müəyyən edir. Bütün bunlar kökün yayıldığı sahəyə qida maddələrinin və suyun daxil olmasını təmin edir. Gilli və ağır gillicəli torpaqlarda yüngül və orta gillicəli torpaqlarla müqayisədə münbitlik qiyməti 0,7-0,9, qumsalda 0,6-0,8, qumlu torpaqlarda 0,5-0,6 təşkil edir. Torpağın daşlı olması da onun qiymətini aşağı salır. Sıxlığın göstəricisinə görə boz torpaqlarda sıxlığı 1,1-1,4 q/sm³ arasında dəyişən torpaqlar yaxşı, 1,6 q/sm³ , və ondan çox olanlar isə əlverişsiz hesab olu-nurlar. Optimal sıxlıq yaxşı məsaməliyi, sututumunu və aerasiyanı, suyun yüksək mütəhərrikliyini və onun tərkibində qida maddələrinin miqdarını təyin edir. Yüksək sıxlıq bu göstəriciləri pisləşdirir və kənd təsərrüfatı bitkilərinin, ilk növbədə pambığın məhsuldarlığını aşağı salır. Şorlaşma suvarılan torpaqların keyfiyyətini və kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını kəskin

şəkildə aşağı salır; bu zaman tətbiq edilən gübrələrin iqtisadi səmərəliliyi də (orta və şiddətli şorlaşmış torpaqlarda 50- 75%) aşağı düşür. Torpaqların eroziyaya məruz qalmasının da boz torpaqların fiziki xassələrinə və münbitliyinə təsiri vardır. Eroziya dərəcəsindən asılı olaraq, bu torpaqların aqrofiziki xassələri əsasında münbitliyi 15-60% -ə kimi azala bilər

Aparılan tədqiqat işləri nəticəsində aydın olur ki, Navahi düzənliyində yayılan boz torpaqlarda təkrar şoranlaşma və bioloji məhsuldarlığın azalması müşahidə olunur.

Tədqiqat aparılan ərazi torpaqlarının münbitliyinin yüksəldilməsinin əsas tədbirləri aşağıdakılardır: düzgün suvarmanın təşkili; mövcud kollektor-drenaj şəbəkələrində təmizləmə işlərinin aparılması, qırt suları səthə yaxın olan ərazilərdə yeni kollektor-drenaj şəbəkəsi yaradılmalı, dərin əkin qatının yaradılması; yonca-pambıq əkin dövryyəsinin tətbiqi, üzvi və mineral gübrələrin verilməsi, sideratların əkilməsi vasitəsilə torpağın daim üzvi maddələr və qida elementləri ilə zənginləşdirilməsi; eroziya ilə mübarizə, neft məhsulları ilə çirklənən ərazilərdə rekultivasiya işlərinin aparılması lazımdır.

Rüfanə Asif qızı Əlizadə

AMEA akademik Y.H.Məmmədəliyev adına
Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu
elmi işçi
rufana.alizada93@gmail.com

Rəhimə Mahmud qızı Fərhadova

AMEA akademik Y.H.Məmmədəliyev adına
Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu
texnoloq

Tofiq Səxavət oğlu Əliyev

AMEA akademik Y.H.Məmmədəliyev adına
Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu
mütəxəssis

**TƏBİİ TORPAQLARA SOAPSTOKUN ƏLAVƏSİ İLƏ
ASFALTIN KEYFİYYƏTLƏRİNƏ TƏSİRİNİN TƏDQIQI**

Açar sözlər: soapstok, aşqar, bitum

Key words: soapstock, additive, bitumen

Avtomobil yollarının keyfiyyətinin artırılması və asfalt-beton örtüklü yol tikintisi üçün əsas xammal olan bitumun keyfiyyəti ilə bağlı yol inşaatçıların və bu məhsulun istehsalçıların maraqlarını birləşdirmək çox vacibdir. Yol bitumunun keyfiyyətlərini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə ona müxtəlif aşqarlar qatılır və yeni aşqarlar alınması istiqamətində tədqiqatlar davam etdirilir

Alınmış nəticələrin analizi

Günəbaxan yağı turşuları soapstokla müxtəlif nisbətlərdə qarışdırılaraq 50°C-də qızdırıldıqdan sonra suyun üzərində dayanıqlığını yoxlamaq üçün, bu kompozisiyadan 5 qr götürərək 195 qr daş tozuna əlavə edib 4 saat xüsusi qurğuda qarışdırılmış, və bu qarışıqdan suyun üzərinə tökdükdə uzun müddət suda batmamışdır.

Cədvəl 1.

Günəbaxan yağı və soapstok əsasında hazırlanmış qarışıqlar

Gün.yağı turş+sapstok	Gün.yağı turş+sapstok
1:1(20+20)	9:1(36+4)
1:2(15+30)	8:1(40+5)
1:3(10+30)	7:1(42+6)
1:4(10+40)	6:1(36+6)
1:5(10+50)	5:1(35+7)
1:6(10+60)	4:1(32+8)
1:7(10+70)	3:1(36+12)
1:8(10+80)	2:1(36+18)
1:9(10+90)	

Eyni qayda ilə pambıq yağı turşuları ilə soapstok müxtəlif çəki nisbətlərində qarışdırılaraq 50°C-də qızdırıldıqdan sonra bu kompozisiyadan 5 qr götürüb 195 qr daş tozu ilə 4 saat müddətində xüsusi qurğuda qarışdırılmış və suyun üzərində dayanıqlığı yoxlanılmışdır. Bu halda da 1:1 çəki nisbətində götürülmüş bu qarışıq daş tozu ilə əla nəticə verir.

Bu yolla aktivləşdirilmiş daş tozu hazırlayıb Azərbaycan Avtomobil yolları Dövlət Agentliyinin “Azərbaycan elmi tədqiqat layihə” İnstitutuna verilmişdir. Bu İnstitutda aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, aktivləşdirilmiş mineral daş tozu ilə hazırlanmış qarışıqlardan qəliblənən nümunələrin fiziki-mexaniki göstəriciləri aktivləşdirilməmiş tozla hazırlanmış nümunələrə nisbətən böyük üstünlüyə malikdir.

Asfalt-beton qarışıqlarından qəliblənən nümunələrin fiziki-mexaniki göstəriciləri

Nümunələrin adı	Orta sıxlıq, q/sm^3	Sudan doyma, %	Sıxılma da möhkəm lik həddi, Mpa	Suya dayanıqlıq əmsalı		Uzun müddət (15 gün) sudan doyduqdan sonra 20°C- də sıxılma da möhkəmli k həddi	Uzun müddət (15 gün) sudan doyduqda n sonra suya dayanıqlıq əmsalı	
			$R^{vak} 20^0$	$R 20^0\text{C}$	$R 50^0\text{C}$			
ГОСТ 9128-2013 tələbləri	2,20-2,40	2,0-5,0	-	>2,5	>1,1	>0,85	-	>0,75
Mineral toz (aktivləşdirilmiş)	2,33	3,61	4,80	5,30	0,90	0,90	2,92	0,55
Mineral toz (aktivləşdirilmiş)	2,33	3,44	4,90	5,40	1,20	0,91	3,13	0,58
Mineral toz-2 (aktivləşdirilmiş)	2,33	4,35	4,10	4,60	1,60	0,89	4,59	1,00
Mineral toz-3 (aktivləşdirilmiş)	2,35	4,14	4,25	4,70	1,30	0,90	4,71	1,00

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, aktivləşdirilmiş mineral tozla hazırlanmış qarışıqlardan qəliblənən nümunələrin fiziki-mexaniki göstəriciləri, aktivləşdirilməmiş tozla hazırlanmış nümunələrə nisbətən üstünlüyə malikdir. Nümunələr uzun müddət (15 gün) sudan doyduqdan sonra aktivləşdirilmiş mineral toz-2 və mineral

toz-3 ilə hazırlanmış qarışıqdan qəliblənən nümunələrin fiziki-mexaniki göstəriciləri ГОСТ 9128-2013 tələblərinə uyğundur.

Ədəbiyyat

1. Эрдниева О.Г., Кекеев Б.Э. Определение ароматических углеводородов в нефти Состинского месторождения // Естественные науки. 2013, №4, с.176-183
2. Дячук О.А., Губина Т.И., Мельников Г.В. Люминесцент-ные методы определения полициклических ароматических углеводородов в оценке экологического состояния среды // Вестник СГТУ, 2006, №1, с.21-26
3. Кошелев В.Н., Гордадзе Г.Н., Рябов В.Д., Чернова О.Б. Превращение нефтей при внутрипластовом горении и длительном контакте с внешней средой // Химия и технология топлив и масел, 2005, №2, с.20-21

Zəhra İkrəm qızı Əjdərli
Mingəçevir Dövlət Universiteti
magistrant
yehyayevaz@gmail.com

DIOKSINLƏRİN XASSƏLƏRİ VƏ ONLARIN İNSAN SAĞLAMLIĞINA TƏSİRİ

Açar sözlər: *dioksin, dioksinə bənzər birləşmələr, polixlorlu birləşmələr, polixlorlu bifenillər, immuntoksiklik*

Key words: *dioxin, dioxin-like compounds, polychlorinated compounds, polychlorinated biphenyls, immunotoxicity*

Dioksinlər rəngsiz kristal maddələrdir. Bu birləşmələrin ərimə temperaturu quruluşundakı xlor atomlarının sayından asılıdır. Üzvi həlledicilərdə asanlıqla həll olunur. Suda isə praktik olaraq həll olunmur (0,001%), çünki xlor atomlarının sayının artması ilə həll olma qabiliyyəti azalır. Dioksinlər yüksək temperatur da belə parçalanmır. Dioksinlər və dioksinə bənzər maddələr, o cümlədən polixlorlu bifenillər (PXB) davamlı üzvi çirkləndiricilərdir və Stokholm Konvensiyasına tabedir. Dioksinlər əsasən sənaye proseslərində, eyni zamanda vulkan püskürmələri və meşə yağınları zamanı əmələ gələ bilər. Dioksinlərin lokal əmələ gəlməsinə baxmayaraq, ətraf mühitdə onların yayılması qlobal xarakter daşıyır. Dioksinlər demək olar ki, hər mühitdə dünyanın hər yerində- kiçik səviyyələrdə bitkilərdə, hava, su və torpaq kimi mühitlərdə çirkləndirici olaraq tapıla bilər. Bu birləşmələrin ən yüksək səviyyələri torpaqlarda, çöküntülərdə və qidalarda, xüsusilə süd məhsulları, ət, balıq və dəniz qabıqlarında rast gəlinir. Dioksinlərin və dioksinə bənzər maddələrin insan orqanizminə qəbulu əsasən çirklənmiş qida məhsullarının qəbulu nəticəsində baş verir. Dioksinlər və dioksinə bənzər birləşmələrin insan orqanizminə təsiri immuntoksiklik, dəridə patoloji dəyişikliklər (xlorakne, dərinin fokal qaralması), qaraciyər funksiyasında dəyişikliklər, nevroloji

inkişafı və reproduktiv funksiyasının pozulmasına səbəb olur. Cədvəldən görüldüyü kimi, polixlordibenzo-p-dioksinlərin orta illik temperaturda havada, suda, torpaqda və dib çöküntülərində yarımparçalanma periodu müxtəlifdir (cədvəl 1):

Cədvəl. Orta illik temperaturda Polixlordibenzo-p-dioksinlərin ətraf mühitdə yarımparçalanma periodu []

Polixlordibenz o-p-dioksinlər	Yarımparçalanma periodu, $\tau_{1\ 2}$		
	Havada, günlər	Suda, aylar	Torpaqda və dib çöküntülərində, illər
2,3,7,8-TXDD	8	5	103
1,2,3,7,8-PeXDD	15	10	114
1,2,3,4,7,8- QekXDD	31	20	274
1,2,3,6,7,8- QekXDD	31	20	63
1,2,3,7,8,9- QekXDD	31	20	80
QepXDD	63	41	103
OXDD	165	108	148

Qeyd: TXDD-Tetraxlor dibenzo-p-dioksin; PeXDD-Pentaxlordibenzo-p-dioksin; QekXDD-Qeksaxlordibenzo-p-dioksin; QepXDD-Qeptaxlordibenzo-p-dioksin; OXDD-Oktaxlordibenzo-p-dioksin. Cədvəldə verilənlərdən istifadə edərək dioksinlərin havada, suda, torpaqda və dib çöküntülərində parçalanma qanunauyğunluğu qiymətləndirilmişdir:

$$N = N_0 \exp(-k\tau) \quad (1)$$

Burada N_0 – dioksinin başlanğıc miqdarı; k – sürət sabiti; τ – zamandır, hava üçün günlər, su üçün aylar, torpaq və dib çöküntülər üçün illər götürülür.

$$k = \frac{0,693}{\tau_{1/2}} \quad (2)$$

Burada $\tau_{1/2}$ – yarımparçalanma periodudur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dioksinlərin ətraf mühitə əsasən mikroaşqarlar şəklində daxil olur, bu səbəbdən digər texnogen tullantılar fonunda onların mənfi təsiri uzun müddət gözə görünməz qalır. Lakin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri və bənzərsiz bioloji aktivliyi sayəsində uzun müddətli təhlükəli infeksiyanın əsas mənbələrindən biri ola bilərlər.

Bu səbəbdən məqbul səviyyələri keçməyən qida məhsullarının çirklənməsi üzrə monitoring sistemlərinə ehtiyac var. Toksik təsirə məruz qalmış əhali təsir səviyyəsi (məsələn, qanda və ya ana südündə çirkləndiricilərin səviyyəsinin ölçülməsi) və bunun nəticələri (məsələn, sağlamlıq əlamətləri üçün klinik müşahidə aparmaq) baxımından müayinə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Antonov N.S. “Chemical weapons at the turn of the century” M, 1994 p. 96-101
2. İvshin V.P., Polushin R.V. “Dioxins and dioxin-like compounds” Yoshkar – Ola, 2004 p.44
3. Toxicology Bulletin № 1 2004 p. 31-32
4. Sinkkonen S., Paasivirta J. Degradation half-life times of PCDDs, PCDFs and PCBs for environmental fate modeling // Chemosphere. – 2000. – V.40, İss.9-11. – P.943-949

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Elvin Ramin oğlu Hacıbalayev

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

magistrant

ehacibalayev@inbox.ru

Aydın Vidadi oğlu Laçınov

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası

magistrant

aydin.lacinov038@mail.ru

TƏBİİ QAZLARIN TƏZYİQ VƏ TEMPERATURUNDAN ASILI OLARAQ DİNAMİKİ ÖZLÜLÜYÜN TƏYİNİ

Açar sözlər: *özlülük, təzyiq, temperatur, Nyuton qanunları, sürtünmə əmsali*

Key words: *viscosity, pressure, temperature, Newton's laws, coefficient of friction*

Texnikanın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada təbii qazdan istifadə olunmasın. Kimya, gəmiqayırma, neftçıxarma və başqa sahələrdə təbii qazdan istifadə olunur. Bu qazın bir çox xassələri ilə ifadə olunur. Ona görə də sıxlığın, xüsusi çəkinin, dinamik və kinematik özlülüyün təyin olunması praktiki cəhətdən əsas məsələlərdən biridir.

Bildiyimiz kimi mayelərdə olduğu kimi qazlarda da hərəkət zamanı özlülük anlayışı özünün göstərir. Özlülük borunun divarı və ya təbəqələr arasında yaranır və bu da öz növbəsində sürtünmənin yaranmasına səbəb olur.

Qazların özlülüyü təzyiq və temperaturdan asılıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu asılılıq qazın fiziki xassələri ilə çox asılıdır. Aparılan təcrübələr əsasında qeyd etmək olur ki, bu asılılıq mürəkkəb

xüsusiyyətə malikdir. Təbii qazların dinamikı özlülüyü və ya daxili sürtünmə qüvvəsi sıx sürətdə təzyiq və temperaturdan asılıdır. Praktiki məsələləri həll etmək üçün özlülüyün temperatur və təzyiqdən asılılığını bilmək lazımdır.

Bu parametrin mahiyyəti molekulyar qüvvələrlə bağlıdır. Bu özünün maye və qazın qonşu təbəqələrinin bir-birinə nisbətən yerdəyişməsi nəticəsində yaranır. Qeyd edək ki, qazın bir təbəqəsi qonşu təbəqədən sürətlə hərəkət edirsə, onda onların görüş səthində molekulların yerdəyişməsi baş verir. Beləliklə təbəqələr arasında hərəkət enerjisinin bir birinə ötürülməsi baş verir. Bu əsasən hərəkətlərin sayının cəminin vahid zamanda daxili sürtünmə qüvvəsinin ölçüsü ilə müəyyən edilir, bu da özlülüyü ifadə edir.

Nyuton qanununa görə bu daxili sürtünmə qüvvəsi, yəni bu qüvvə təbəqələrin bir birinə nisbətən hərəkəti zamanı yaranır və bu nisbi hərəkət sürəti təbəqələrin yerdəyişməsi və onların görüş səthinin böyüklüyü ilə düz mütənəsbidir. Qeyd etmək lazımdır ki, sıxılmaayan qazlar üçün bu qüvvə xarici təsirdən, qüvvədən asılıdır.

Baxılan işdə qazın özlülüyü təzyiq və temperaturdan asılı olaraq təyin olunur və bu asılılıqlara əsasən qeyd etmək olar ki, təzyiq artdıqca daxili sürtünmə əmsalı artır. Deməli texniki hesabatda özlülüyün bu parametrlərdən asılılığını nəzərə almaq aktual bir məsələ kimi mühəndis qarşısında durur.

Ədəbiyyat

1. Kisilev E.N., "Aerodynamics and hydromechanics", 2004, İzhevsk, 262 p.
2. Mikheev M.N., "Basics of heat mechanics", İzhevsk, 2012, 319 p.
3. Altshul A.D., "Hydraulics", 1998, Moscow, 268 p.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

İradə Tofiq qızı Quliyeva

Tərcümə səriştəsinin müəyyən edilməsi 6

Natəvan Qədim qızı Məmmədova

Davamlı təhsil prosesində personal informasiya
resurslarının rolu və əhəmiyyəti 10

Xumar Tofiq qızı Novruzova

İbtidai siniflərdə həndəsi fiqurların öyrədilməsi metodikası 16

Günay İsfəndiyar qızı Sadıqova, Firuzə Namiq qızı Rüstəmadə

Biologiyanın tədrisində praktik metodlar 18

Qətibə Çingiz qızı Mahmudova

Morfoloji yolla söz yaradıcılığının nəzəri əsasları 22

Türkan Mehrac qızı İsmayılı

Koqnitiv dilçilikdə bağlayıcılar afirmativ işarəsi kimi 26

İlyas Tahir oğlu Məmmədov

Harriet Biçer Stounun “Tom dayının daxması” əsərində
istifadə olunan dini mətnlər və onların ifadə etdiyi mənalər 29

Günay Elxan qızı Rzayeva

Azərbaycan folklorunda Yanar Dağ izləri 32

Ülkər Ələvsət qızı Qurbanova

Uşaqların psixoloji müdafiəsinin formalaşmasında
ailədaxili amillərin öyrənilməsi 36

Aynurə Murad qızı Manafova

Qloballaşan kapitalizm və hindu dillərinin təbliği 39

Nigar Fikrət qızı Həbibullayeva

Amerika diskursu və onun spesifik xüsusiyyətləri 43

Kəmalə Oqtay qızı Bayramova

Süleyman Vəliyevin “Qanadı sınımış quş da uçarmış”
romanında repressiya həqiqətləri 47

Könül Şərif qızı Məmmədova

Müxtəlif sistemli dillərdə onomastik frazeologizmlərin
üslubi xüsusiyyətləri 56

Aytən Arif qızı Məmmədova

İşgüzar ingilis dilində sabit vahidlərin mənasını tətbiq
etmək üçün koqnitiv mexanizmlər 61

Əfsanə Əbülfəz qızı Baxşəliyeva

Azərbaycan və ingilis dillərində “dost” konseptli
atalar sözləri və onların dildə ifadəsi 66

Arzu Talib qızı Hüseynova

Göytürk cəmiyyətinin etnomədəni həyatı 69

Aida Vahid qızı İsmayılova

Müasir ingilis dilində “isim + isim” strukturlu mürəkkəb
sözlərin genezisi və identifikasiyası problemləri 73

Ülviyyə Rasim qızı Məmmədova

Müasir Azərbaycan media mətnlərində fransız
dilindən alınma sözlər 77

Səbinə Elçin qızı Mehrəliyeva

Standart ingilis dilinin sosial-kulturoloji realiləri 80

Elnarə Qoşqar qızı Rəsulova

Təsviri incəsənət üzrə Azərbaycan xalq yaradıcılığı
nümunələrinin təhsil və tərbiyəvi əhəmiyyəti 84

Adil Baba oğlu Aliyev

General aspects of legal protection of cultural heritage
in the European Union 87

Sevinc Məmmədkərimova

Ailədaxili konfliktlərin sosial-psixoloji mahiyyəti 90

Fidan Vüqar qızı Əkbərli

Beynəlxalq cinayət tribunallarında iş prosesi, mənfə
və müsbət cəhətləri (nəzəri problemlər) 93

TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

NATURAL SCIENCES SECTION

Xalqverdi Yusub oğlu Babayev, Vəfa Oqtay qızı Kərimli

Şirvan düzündə antropogen proseslərin torpaqların
fiziki xassələrinə təsiri 97

Rüfanə Asif qızı Əlizadə, Rəhimə Mahmud qızı Fərhadova,

Tofiq Səxavət oğlu Əliyev

Təbii torpaqlara soapstokun əlavəsi ilə asfaltın
keyfiyyətlərinə təsirinin tədqiqi 102

Zəhra İkrəm qızı Əjdərli

Dioksinlərin xassələri və onların insan sağlamlığına təsiri 106

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Elvin Ramin oğlu Hacıbalayev, Aydın Vidadi oğlu Laçınov

Təbii qazların təzyiq və temperaturundan
asılı olaraq dinamik özlülüyün təyini 109

Çapa imzalanmışdır: 03.02.2022
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 28 ç.v.
Sifariş: 468

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

